

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Ա. ՏԱՐԻ — ԹԻԻ Ե. — ՄԱՅԻՍ — 1860

ԽՕՍԳ

ՄԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ՈՐԴԻՈՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Մեր Հայոց աշխարհին Կռունկը, թէպէտեւ իրա սի-
րելի և բերկրալի եղանակներն իր բուն Հայրենական աշխար-
հումը ծաղկաւէտ և կանանչաւէտ դաշտերու և բլուրներու
վրայ ճարակուելով, ուրախ և զուարթ անց կացրուց • բայց եր-
բէք ոչ իր բոցավառ աչաց մէջ արտասուաց վտակը ցամա-
քեցաւ և ոչ իր սրտի խորնկեց հանած գորովալի ողբը դա-
դարեցաւ • գիշեր և ցերեկ անդադար հետամուտ իրան աշ-
խարհին որդւոց վերջին հեծութեան մի դարման անելու հա-
մար իմաստուն բժիշկներ ճարելու, իր ամբողջ խումբովը չու-
արաւ Արարատեան սարերից եկաւ, հասաւ Կուր գետի ա-
փանց վրայ, կանգ առաւ մի փոքր նրա հովիտումը և ճա-
րակուեցաւ • մի քանի դեռահաս և դեռափորձ բժշկաց պա-
տուիրադիրներն ուսը բառնալով, Կովկասային ձիւնալի սա-
րաստանից և հիւսիսային անջուրի տափաստանից թռաւ գը-
նաց, Օկայ և Նեվայ գետերուն ափանց վրայ իջևանեց • բայց

մի ճարակ ճարելու անկարող լինելով, բարձրացաւ օդումը և շրջաններ արաւ, դիտեց աստ և անդ, տեսաւ մի քանի փորձ և հմուտ բժիշկներ, կարծեց որ իր աշխարհին որդւոց դարման անելու պատրաստ են. բայց զարմանք դառաւ իրան իմանալով, որ նրանք միայն իրանց համար էին բժիշկ և ոչ այլոց: Բայց նաև նշմարեց, տեսաւ հեռուանց նորավարժ բժիշկներ, որոնք թէպէտև իրանք իրանց բժիշկ լինելու աշխատում էին. սակայն մեր Կռունկը նրանց վրայ մեծ յոյս դրաւ, որ ժամանակաւ իր աշխարհին որդւոց ցաւերն ևս կը դարմանեն: Ուստի լեբը յուսով բայց դատարկ ուսով՝ դարձ արաւ իր խումբովը, անցկացաւ Սև ծով, հասաւ Փոսքորի ափունքը, ուրտեղ առատ ճարակ և անթիւ բժիշկ գտաւ: Բայց մեր Կռունկը ոչ այն ճարակից սնունդ առաւ և ոչ այն բժիշկներից դարման ճարեց. վասն զի իր աշխարհին ճարակովը սնանելու վարժ լինելուն՝ նոյն ճարակից բաւական չեղաւ. նոյնպէս այն բժշկաց մէջ ոչ մինը տեսաւ, որ հմուտ լինի իր աշխարհին որդւոց հիւանդութեան դարման անելու: Բացի սրանցից տեսաւ նա, որ այս ինքնակոչ բժիշկները փոխանակ իրանք իրանց ախտին մի դեղ անելու տեղեակ լինելու, միմեանց ախտին ճարճարակ անելու մեծ փոյթ և եռանդ ունին, թէպէտև ոչ փորձ, ոչ վարժ և ոչ կարող են. ուստի ոչ տրտում և տխուր և ոչ ուրախ և զուարթ դարձ արաւ իր հայրենիքը միայն Մելէս դետոյն հովտին մէջ մի բժիշկ պատահեցաւ, որ իրան էր սպասում մի խապրիկ առնելու Հայոց աշխարհից: Յայտնի է արդէն մեր Կռնկան պատասխանը. առ քեզ մի պատուիրանագիր, ասաց այս բժիշկը, տար մեր աշխարհը մեր եղբարց յանձնէ. թէպէտև օտար աշխարհի բժշկի պատուիրանագիր է այս, բայց պատուիրած դեղն փորձուած և բաւական դարման արած է իր աշխարհին որդւոց մի քանի սկզբնական մարմնաւոր ցաւոց: Յափրջտակեց Կռունկը իր կառուցովը այս պատուիրաթուղթը, (որն որ յառաջիկայ ամսագրովս ներկայացնում ենք մեր սի-

րելի ընթերցողաց) և առաւ բերաւ մեր ձեռքը հասուց :

Սոյն այս ճանապարհորդութեան դարձին, մեր Հայոց աշխարհին Կռուները մի ամենակարեւոր համբաւ ևս հաղորդեց մեզ և ասաց թէ, տարածուած և հրատարակուած է: Գիտենանք, ասաց մեզ, որ ներկայ ժամանակումս մեր աշխարհին իւրաքանակ և տարաքանակ որդւոց մէջ մի մեծ և բարձր խնդիր է ծագել և դառել է առ հասարակ ամէնուն քննելու, դատելու և վճռելու առարկայ, և եղել է այն խորհրդակից բժշկաց խորհելու, որոշելու խնդրին նման, որոնք մի հիւանդի գլխին վրայ ժողովելով, նրա հոգեվարք վեճակին վրայ աշուժ են, և իրանց խորհրդակցութեամբը մի այնպիսի վերջին դարման անելու վճիռ տալիս են որով կամ հիւանդը կառողջանայ կամ կվախճանի կամ թէ չի առողջանալ և չի վախճանիլ, բայց մինչև ի մահ նուաղած, ցնդուած և թմրուած կապրի, թէ ինքն իրան և թէ իրան եղբարց անօգուտ և անտանելի լինելով: Եւ որն է այդ մեծ և բարձր խնդիրն, որ այդ չափ ընդհանուր առարկայ է դառել մեր Հայոց աշխարհիս որդւոց մէջ. հարց արինք մեր Կռնկան: Սոյն է, պատասխանեց մեր Կռուները, իր խօսքին թելը շարունակելով և սիրտ, հոգի, խելք ու միտք իրար խառնելով, այն է որ վերջապէս մեր աշխարհին որդիքը զգալով իրանց վեճակին ի՞նչ աստիճանի լինիլը և խմանալով որ մի հոգեվարք հիւանդի վախճանը մահ է, ճանաչել են, ասում են, որ իրանց հոգւոյ և մարմնոյ կենսատու դարմանը միմիայն ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԷ՛՛ վանորոյ մեծ փութով, մեծ ջանքով, մեծ շտապով վեր են կացել, աստ և անդ են վազում, մինից միւսից փնդրտում, խնդրում են այն ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ճարելու և իրանց հիւանդութեան դարման անելու: Ոմանք շատ ուրախ և զուարթ են իբրեւ թէ գտած են կարծելով, և ոմանք տրտում և տխուր՝ իբրեւ թէ չեն գտած և հնար չկայ գտնելու, կարծելով. բայց որովհետեւ շատերն իբրեւ թէ գտել են այս ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, կարծում են, անդադար մեծին, փոքրին, արուին, իղին, հոգևորաւ

կանին , աշխարհականին քարոզում են և ծանօթացնում :
Եւ համարում եմ ըստ իմ կարծեաց այս գտնուած և քարո-
զուած լուսաւորութիւնը նման է ինչպէս ասացի , այն խոր-
հրդատու բժշկաց դարմանին , որն որ եթէ չի սպանում
մեր Հայոց աշխարհիս հիւանդ որդիքը և ոչ ևս առող-
ջացնում է , այլ ախտածէտ , անդամալքոյծ , ծիւրական և յու-
տահատ վիճակի մէջ կիսառողջ և կիսահոգի է թողնում : Վասն
դի իրանց այլեայլ և անհամաձայն խորհրդներովը և մեր
աշխարհին որդիքը շտապաւ բժշկելու իրանց անխոհեմ ցան-
կութեամբը և իրանց թերակատար իմաստութեամբը իրանց
անելու դարմանին ոչ յատկութիւնը , ոչ որակիսութիւնը և
ոչ ներդործութիւնը յառաջուց խորը քննելով , և ոչ քաջ ճա-
նաչելով , թէ ի՞նչ ներդործութիւն կունենայ նրա դործադրու-
թենից յետոյ , կտո՞ք են անում պնդելով , ջանք են անում
աշխատելով , որ անպատճառ այս իրանց դարմանը , այսինքն՝ ի-
րանց իւրաքանչիւրին քարոզած լուսաւորութիւնը իբրեւ դեղ
վճռուի մեր աշխարհին հիւանդ որդւոց , առանց միաբան լի-
նելու այս ինչ կամ այն ինչ լուսաւորութեամբ բժշկելու : Ասմ
թէ ամէն բժիշկ ըստ իր գիտութեան և ըստ իր կարծեաց
տալով իր դեղն առանց չափն կշռադատելու և առանց ժա-
մանակին պատեհութեան նայելու , լինում է , որ մեր աշխար-
հին որդիքը , որոնք ըստ իմ կարծեաց միմիայն մի հիւանդութիւն
ունին , որ է մայր իրա բոլոր ուրիշ տկարութեանց , դարմա-
նը ունում են հաղարումէի կարծիքով բժշկաց ձեռամբ հաղարու-
մէի տեսակ դեղերու զօրութեանց դարմանով : Մինը նրանց
միտքը ուզում է բժշկել մտաւորական Լուսաւորութիւն տա-
լով , առանց նրան ի՞նչ աղբիւրից բղխելը , ի՞նչ ճաշակ , ի՞նչ զօ-
րութիւն ունենալը յայտնի և որոշ կերպով գիտենալու , միւսը
ուզում է նրանց հոգին բժշկել և վրկել , Բարոյական Լուսա-
ւորութիւն տալով օտարաց կրօնի հրահանգներովը և վար-
դապետութիւններովը , որոնք մեզ խառնափնթոր , անթափանց
ամպերու ներքեւ եղած աստղի լուսին նման են , և ոմանք ևս

նրանց այնպիսի Լուսաւորութիւն տալ ուզում են, որուն մէջ պարունակուած լինի միանգամայն հոգեկան, բարոյական, մշտաւորական, կենցաղական և այլ ամէն տեսակ լուսաւորութիւն: Այս լուսաւորութիւնս կարի զօրաւոր է երևում, վասն զի հեռի եղած սուրբի նման շատ զօրաւոր է. (Թովմայի Հալոէյ բժշկին գեղահատին կընմանի՝ բժշկութիւն պմենեցուն,) վասն զի այս գեղն ու դարմանը անող բժշկին աշխարհակից է և իրանց հայրենական աշխարհն է Ամերիկա: Աերջապէս եթէ հին և նոր, ներքին և արտաքին, վարձկան կամ անվարձ և այլն. բժշկաց խօստացած և քարոզած լուսաւորութիւնները մի ըստ միով դասակարգելու լինիմ այս տեղ, վերջ չի ունենալ, ասեց մեր Հայոց աշխարհին Առունկը ցաւակցութեամբ և լռեց:

Արի, ասե՛նք ուրեմն մենք պարզ խօսքով, որ այս Պապական, Բողոքական և Իմաստասիրական լուսաւորութիւնքը, որոնք իրանց ամէն մասանց ամփոփմամբը Եւրոպական լուսաւորութիւն ենք ասում, մեր Հայոց աշխարհիս որդւոց հոգին երբէք չեն կարող լինիլ բժշկել և վրկել. վասն զի հոգւոյ հիւանդութիւնը Աստուածային դարմանով կբժշկուի և ոչ մարդկային: Արդ Եւրոպական Լուսաւորութիւնը, ուշիմ ընթերցող, Եւրոպական իմաստասիրութեան որդին է. այս իմաստասիրութեան ծնողքը նաև՝ մարդկային ազգի հանճարն է. իսկ Պապականութեան և Բողոքականութեան մայրը թէպէտ և քրիստոնէութիւնն է, բայց մարդկային ձեռամբ այլայլած, մինը (Պապականութիւնը) մարդկային բռնաւորական մտաց շէնքն է, իսկ միւսը (Բողոքականութիւնը՝ Պապականութեան հակառակն) մարդկային ազատական մտաց:

Մի այլ ևս Լուսաւորութիւն կայ, ուշիմ ընթերցող, որն որ մեր նախնեաց հոգւոց մէջ իջել է, մեր Հօրից, որ յերկինս է, և որն որ մինչև մեր սրտերումը նրա կայծը փնայել է մինչև այսօր մեր Ամենակալ Հօր անհատանելի նախախնամումնութեամբ. այս Լուսաւորութիւնս, ասում ենք, որն որ Աս-

տուածային է և որուն լուսագդեաց և սիրաշունչ զօրութիւն մեր սուրբ հարք շատ կանուխայս ինքնակոչ և նորածին բռժիշկներից, տեսել, ճանաչել են, և քաջ իմացել են որ մեր հոգւոյն փրկութեան միմիայն դեղն այն է, որ է Հայաստանեայց Սուրբ և Առաքելական Եկեղեցի: Ահա այս է և մեր դարմանը ոչ թէ անելու, այլ ցոյց տալու մեր Հայոց աշխարհին որդւոց: Այս է մեր Ազգային և Բարոյական լուսաւորութեան աղբիւրը, այս է նաև մեր խօսքին բնարանը, բայց մենք բուն իսկ կրօնական խնդիրները մի կողմ պիտի դնենք, որոնք մարդու հոգւոյն փրկութեան են վերաբերում, ոչ թէ անտարբեր լինելով նրանց կարևորութեանը, ոչ թէ վարանման մէջ ծփում ենք մեր կարծեաց ուղղութեան վրայ հոգւով և մտքով համոզուած չլինելով, այլ խոստովանումենք, որ մեր խօսքը դողդոջուն և մեր լեզուն նորածին է այս Լուսաւորութեան վրայ ճառելու, որն որ Հայոց աշխարհիս որդւոց ազգայնութեան և բարոյականութեան լուսոյ ակն է եղել և մեր նախնեաց հոգւոյ մէջ հոսելով, կենսատու և փրկարար յորդաբուղիս աղբիւր է դառել, բայց քանի՞ քանի՞ դարեկան շրջաններումը ապառաժի նման արգելքների պատահել է իր հոսանքն և այս օրումս զբաւի կաթիլ է թողել մեր ամէնի սրտումը, մեզ ամէնիս յայտնի է:

Արդ ինչ որ ասացինք մեր այս յառաջաբանումս և ինչ որ պիտի ասենք մեր Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան Խօսքին մէջ, խնդրենք, ուշիմ ընթերցող, միունենալ այն կարծիքը մեր վրայ, իբրև թէ մենք մեզ զանազանում ենք մեր արեւակից և կրօնակից եղբայրներից այս մասին, ոչ բնաւ. և մենք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն արդեան որդիքներից մինն եմք ըստ ամենայնի իրանց նման. այլ զանազանում ենք մենք մեզ Պապական և Բողոքական եղբայրներից, որոնք չուզելով տեսնել մեր Ազգային և Բարոյական Լուսաւորութեան աղբիւրը, դնացին դտնելու օտարաց եկեղեցիներումը, մեր հոգիներն նորեգելաւ դարմանելու և փրկելու. նոյնպէս և այն լուսաւորեալ եղբայրներից՝

որոնք փոխանակ մեր ազգային և հայրենական Եկեղեցւոյն սուրբ հարց տլլալը գործերից մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութիւնը փնտռելու, գտնելու, քաղելու, քարոզելու, տարածելու, ընդհանրացնելու, վերջապէս մեր ամէնի հոգումը լքցնելու, գնում են օտարաց գրքերից քաղելու այն ազգային և բարոյական պարտքերն, որոնք իրանք իրանցը կատարելու և ի գործ դնելու իրանց եղբարց մէջ արժան չեն համարում: Ասան որոյ խնդրէնք, ուշիմ ընթերցող, մի՛ լինիր ուշադիր մեր խօսքին լեզուին ընտրութեան, ձեռքն միութեան և ոճոյն պարզութեան, այլ նրա հոգւոյն գիտաւորութեան օրինաւոր և իրաւացի լինելուն: Խոստովանինք, ասում ենք, որ փոխանակ գործելու, գրով և բանիւ ենք անում, վասն զի անարժան և անկարող ենք. անարժան՝ որովհետեւ այն ի վերուստ տուեալ և ի նախնեաց մերոց աւանդեալ շնորհքն ու ձիրքը չունինք. անկարող՝ որովհետեւ կարի փորձ և վարժ ենք, որ ներկայ դարս և մեր այս ժամանակը մեր Հայոց աշխարհին իւրաքնակ և տարաքնակ որդւոց համար մի խօսելու, պատուիրելու և հրամայելու դարձ և ոչ արդեամբ գործելու և կատարելու: Ուստի թող այս մեր նախնեաց ի վերուստ տուեալ և նոյն իսկ ի նախնեաց մերոց աւանդեալ յանձնառութիւնը նոյն ի վերուստ կոչեալ և ի նախորդաց մերոց ընտրեալ հանձարեղ իմաստուն և գործունեայ անձինքը (Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայք) ի գործ դնեն, տեսնելով այն լուսոյ ահուկը, ուստի այս յորդահոս աղբիւրը բղխում է և որնոր մեր սրտերը պիտի սրբէ և ոռոգէ բարոյականութեամբ, նոյնպէս նշմարելով այն սիրոյ նըշքը, որուն արծարծած հրովք մեր հոգիները պիտի վառէ ազգայնութեամբ:

Ահա այս է մեր նպատակն և այս պիտի լինի մեր խօսքը մեր Հայոց աշխարհիս որդւոցը ազգային և բարոյական լուսաւորութեան վրայ:

Մեր Հայոց աշխարհիս ընդահանուր որդեցս Աղգային և Բարոյական Լուսաւորութեան աղբիւրն որն է հղած մեր նախնեաց մէջ և որը պէտքէ լինի մեր արդեացս մէջ:

Մենք Հայոց աշխարհիս արդեան որդիքս ուր որ ենք, թէ մեր հայրենական աշխարհումը և թէ օտարական աշխարհներումը, թէ լաւ ժամանակումն ենք և թէ վատ ժամանակումը, եթէ փոքր ինչ մեր աղգային և բարոյական վիճակին վրայ խորհելու լինինք, ուրիշ ոչինչ չենք անել, բայց միայն մեր աչքերիցն արտասունք թափել և մեր սրբտէրիցը հառաչանք դուրս տալ, տեսնելով մեր աղգայնութեան և բարոյականութեան ինչ ճգնաժամի վիճակումը տաղնապիլը. վասն զի այնժամանակ մեր աչաց առաջ կներկայանան մեր աղգին չարչարանքները, այն ժամանակ մեր մըտաց աչաց առաջ կերևան մեր եկեղեցւոյն տառապանքները, կզգանք մեր աղգային պակասութիւններն ու թերութիւնները, կտեսնենք մեր եկեղեցւոյն պաշտօնէից միակերպեան տխուր ընթացքը. մենք մեզ կպատմենք, թէ մենք Հայոց աշխարհիս որդիքս և մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայքն ինչ դժուարակիր բռններով ծանրացած ենք, թէ ինչ անտանելի յոգնութիւններ ու նեղութիւններ ենք կրում մեր ժամանակաւոր և երկբայելի արդեանց համար, և թէ վերջապէս ինչ տաղտուկ աշխատութեանց անձնանուէր ենք լինում մեր դատարկ և անբերրի բարեկեցութեան համար:

Մի թէ մեր այս արտասունքն իրաւացի և հաւաստի չեն. ո՞վ մեզանից կարող է ասել թէ մեր բարոյական վիճակը ապահով, դիւրակեաց և յառաջադէմ է այսօր. ոչ միւր. վասն զի անկարելի է որ մենք մեր աչքը մեր վրայ դարձնենք առանց ի խորոց սրտի ցաւելու և ողբալու, տեսնելով, որ մեր կեանքը

մեր բարութից սկսած մինչև մեր գերեզման գնալը անդա-
դար ծանր ծանր բեռներ է կրում և հաղիւ մեր պիտոյից
բաւական լինելով, մեր ծնողաց և որդւոց նիւթական և բա-
րոյական կարօտութեանց կարող է լինում օգնել. վասն զի
մենք միշտ մեր սրտին սիրած նիւթական բանին հետամուտ
լինելով և մեր մարմնաւոր կենաց հաճոյ եղած իրաց ետևից
ընկնելով, այսօր ձեռք ենք բերում այն բանն, որ վաղիւն
ուռնենալու համար ապահով չենք, և մեր այս նիւթական
վիճակին վրայ շարունակ մեր միտն ու յուշը դրաւելով, հա-
ղիւհաղ մեր ազգային և բարոյական էութեան վրայ ա-
մենափոքր հոգան անելու կարող ենք լինում:

Յիրաւի մեր այս ազգային և բարոյական վիճակը ցաւա-
զին է ու կարի ցաւազին և նրա վրայ մտածելն ևս դառնա-
դառն, սակայն պարտական ենք մտածելու. իսկ եթէ մո-
ռանալով զանց առնենք, առաւել ծանր յանցանաց և ծանր
վտանգաց ներքեւ կրգլորուինք:

Բայց միթէ՞ երբեմն երբեմն չենք մտածում: Ի՞նչ ի՞նչ ենք
անում մտածելով. կամ ոչինչ չենք իմանում, թէ ի՞նչ է ազ-
գային և բարոյական լուսաւորութիւն, կամ եթէ իմանում ենք,
չենք կամենում փնտռել, զանել և ճանաչել այն ակունքը,
ուստից լուսաւորութիւն է բղխում մի ազգայնութեան և բա-
րոյականութեան վրայ, և կամ եթէ մի փոքր նշմարում ենք
այս լուսոյ ակունքը, ի՞նչու միտք և կամք չունինք նոյն լու-
սով մեր ազգայնութիւնը և բարոյականութիւնը լուսաւորելու
մի դարման անել:

Արդեօք ի՞նչ էին մտածում, ի՞նչ էին ասում և ի՞նչ էին
անում յառաջուան ժամանակումը մեր նախնիք, երբ իրանց
ազգային և բարոյական կեանքը ամէն ժամ, ամէն վայրկեան
այնչափ յաճախակի և այնչափ յանկարծակի վտանգներու և
փորձանքներու էութակայ էր: Մեր նախնիք, ուշեմ ընթեր-
շող. նախատես էին և մեծ նախատես. օրինակ մեզ մեր
սուրբ հարք. օրինակ մեզ նաև հրէից մարգարէները, որոնք

մի մեծացն ժողովուրդեան օրինաց , վարուց և բարուց վրայ քաջ խելամուտ լինելու մեծ կարողութիւն ունենալով , դու չափում էին նոյն օրինաց ապագայ հանդամանքները և նոյն վարուց և բարուց հետեւանքները : Ուստի անդադար այս աշխարհիս բարեբաղդներուն , այսինքն՝ իշխանաց և իշխանապետաց արդար , բարի , ողորմած լինիլ էին պատուիրում և չարաբաղդներին՝ այսինքն՝ սարուկին և թշուառին ցանկութեանց չափաւորութիւն , օրինաց հնազանդութիւն և Աստուծոյ կամքը կատարելու մեծ յուսով համբերելու էին յորդորում : Իսկ մարդկային ձեռամբ պատահած իրաց և անցից տըխուր կամ վսեմ հետեւանքներն , որոնք իրանց ազգային և բարոյական կենաց վրայ չար կամ վատ ներգործութիւն էին անում , մեր նախնիք նրանք պարզաբանելով և մեկնաբանելով , ջան և փոյթ էին անում , նրանց հարուածոց դէմ դարման անելու , եթէ մարդկային կարողութեամբ կարելի էր . իսկ եթէ մարդկային կարողութեամբ չէր կարելի , այն ժամանակ մեր աղերսական աչքերն առ Բարձրեալն վերայնելու էին յորդորում , որ մեզ այն անդարմանելի հարուածներից իր աստուածային ամենակարողութեամբը բժշկէ և փրկէ :

Սրանք էին մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն նախնի պաշտօնէից բարոյական հրահանգները . սրանք էին մեր նախնեաց խրատական խօսքերը մեծին , փոքրին , հարուառին , աղքատին , աղայոց , աղջկանց , թէ հողեւոր հրահանգ տալու ժամանակ , թէ վարդապետական դահի վրայ և թէ եկեղեցւոյն մէջ , թէ չքաւոր հիւանդին մահճին մօտ և թէ ունեւոր հիւանդին դահլիճին մէջ անխտիր ամէնին , ամէն տեղ և ամէն ժամ :

Մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայքն էին միայն այն ժամանակ պահպանիչ մեր ազգային և բարոյական վիճակին . ինչ միջոց , ինչ դործի որ կամենում ենք մենք այսօր ունենալ մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութեան համար , ինչպէս , ուսում , կրթութիւն , դրեանք , օրադիրք ,

վարժարանք , ուսումնարանք , և այլն յառաջագոյն սրանց փոխարէն ունէինք վանք , դպրեւանք , հոգեւոր հրահանգ , բարոյական խօսք և եկեղեցւոյն պաշտօնէից խնամքն ու հոգը և այլն : Այդ մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայք ընդհանրապէս մեր ամէնին հասնում էին , մանաւանդ երբ տընանկ և հիւանդ էինք ընկնում , և միւսնոյն ժամանակ , որ մեզ խնամում էին և մեր կենաց ծանր բեռները թեթեւացնում էին , կամ թէ մեր թշուառ վիճակին օգնութիւն էին հասնում , միւսնոյն ժամանակ իրանց խնամատարութիւնը չէին պակսեցնում մեր ազգային և բարոյական վիճակին մարմնաւոր և հոգեւոր հարուածները դարմանելու , սիրովելու և համբերութեամբ տանելու :

Բայց այսօր մենք մեր նիւթական շահուն և օգտին վրայ միայն խելք ու միտք յողնեցնելով և մաշեցնելով մոռանում ենք մեր ազգային և բարոյական վիճակին տաժանքն ու տանջանքը և մեր առհասարակ ամէն մէկին յուսահատութիւններն ու նեղութիւններն . քաջ գիտենք նաեւ , որ մեր այս ազգային և բարոյական վիճակը տանելու ոչ մեր հոգին կարողութիւն ունի համբերելու և ոչ մեր կեանքը զօրութիւն գիմանալու :

Արդ Հայոց աշխարհիւ և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ որդիքս , հոգեւորականք և աշխարհականք , մեծ ու փոքր , մեծատուն և տնանկ , ուսեալք և անուսեալքս զութ և խիղճ ունենանք միմեանց վրայ . վասն զի ամենեքեանքս մեր կենաց ազգային և բարոյական վիճակին մէջ ողորմելի և խղճալի ենք , ամենեքեանքս ծանր ծանր բեռներով բեռնաւորուած ենք և ամենեքեանքս կարօտ ենք միմեանց ցաւակցութեան և միմեանց ախտակցութեան :

Այսօր մենք՝ որդիքս Հայոց աշխարհիւ յիրաւի շատ աւելի ցաւակցութեան շատ աւելի վշտակցութեան կարօտ ենք քան թէ մեր նախնիքը . թէպէտև մեր նիւթական վիճակը շատ ժամանակից հեռէ ոչ աւելի այսպէս հանդարտ և խա-

զաղ էր և ոչ աւելի այսպէս լաւագոյն և հանգստագոյն ,
 բայց մեր ամէն մէկին ցանկութիւնները մեր ամէնիս հարկա-
 ւորութիւններէից շատ աւելի արագաքայլ յառաջ դիմեցին :
 Երբէք մեր երկրացիին փառամոլութիւնն այսչափ մեծ յառա-
 ջադիմութիւն չէր արած մեր մէջ , երբէք մեր սիրտն ու հո-
 գին այսչափ ծարաւի և քաղցած չէին եղած անյազ հա-
 րըստութեան և գոռալ մեծութեան օդը ծծելու , փարթա-
 մական հաճութեանց և նիւթական բարեկեցութեանց ճա-
 շակն առնելու , թոյլ մեղկութեանց և շուայլ զեղխութեանց
 դաւաթն բմակելու և դատարկապորտ ձոխասիրութեան և ու-
 նայնամիտ լուսաւորութեան փառքով և պատուով յադենալու
 և բաւականանալու : Այժմ այս ամէն բանը կարելի, ցանկալի և
 սոսանալի է երեւում մեզ : Ոչ թէ մեր հոգին յօժար է որ և
 իցէ տառապանք կրելու մեր բնական զգածմունքները զոհաց-
 նելու համար , ոչ թէ միայն մեր կեանքը պատրաստ է
 որ և իցէ չարչարանք տանելու մեր օրինաւոր պիտոյքնե-
 րը ի դործ դնելու . ոչ . այս մասին մեր հոգին թարշամել է ,
 մեր բնական զգածմանց աղբիւրը ցամաքել է , մեր կեան-
 քը տկարացել է և մեր իրաւացի կամքը երեքուն և փոփոխա-
 կան է դառել . այլ մեր կրկն յուզմանց բնութիւնն է , որ
 սաստիկ զօրացել է իրանց ապօրինաւոր և անբնական ցան-
 կութիւնները յադեցնելու : Մեր մարմնաւոր և նիւթական
 ցանկութեանց անբարեխառնութիւնը մեզ մի այնպիսի դը-
 ժընդակ անձկութեանց մէջ է մղում , որոնց մէջ մեր եղած
 ժամանակն ինչ որ ձեռք ենք բերում մեզ համար , մի կա-
 թիլ ջրի նման է լինում , որն որ հազիւ թէ խմում ենք ,
 գրգռում է մեր ակտորժակը փոխանակ մեր ծարաւը յադե-
 ցնելու : Երբէք մեր նախնիք չգոյցին իրանց սրտերումը մի
 այսպիսի դատարկ կամեցողութեանց , ցնորական դիտաւորու-
 թեանց և ունայն հարկաւորութեանց պատերազմ . երբէք
 մեր նախնիք ամէնքն ի միասին մեզ նման իրանց ականջները
 իցելով անխմաց՝ և իրանց սրտերը պնդացնելով՝ անզգայ չե-

դան իրանց հայրենական եկեղեցւոյն հոգեւոր հրահանգները և պատուիրանքները լսելու և զգալու . երբէք մեր նախնիք ամէնքն իմիասին մեզ նման իրանց աչքերը խփելով կոյր և իրանց հոգիներն օտարացնելով անտարբեր չեղան Հայաստանեայց Սուրբ , Առաքելական Եկեղեցին իրանց ազգային և բարոյական լուսաւորութեան միմիայն անարատ և անսպառ աղբիւր լինելը տեսնելու և ճանաչելու . երբէք վերջապէս մեր նախնիքը ամէնքն իմիասին մեզ նման օտարասիրութեամբ դերի եղած , օտարաց առաջ սողացող և ազգատեցութեամբ մոլի եղած , իրանց արեւնակից և կրօնակից եղբարց վրայ բաւաւ լին չեն եղած , իրանց հոգին , կեանքն , և հանճարը օտարաց օգտին և շահուն համար մինչև իսպառ չեն զոհած և իրանց ստացուածները , վաստակներն ու գանձերը փուչ ու մուչ ծախքերով , շուայլութեամբ օտարաց ծոցը լքնելու չեն վատնած , չեն զոհած :

Այլ իրանց արեւնակից և կրօնակից եղբարց ազգային և բարոյական լուսաւորութեան համար կեանք են զոհել արիւն թափելով , հանճար են գործ ածել՝ խելքն ու միտք նուիրելով և սէր են ցոյց տուել՝ գանձ և վարձք զոհելով . ահա՛ ճշմարիտ քրիստոնէութիւն և բուն հայութիւն , որուն հազարամէկ օրինակները մեր նախնեաց մէջ կարող ենք տեսնել . ահա՛ միմիայն ուղիղ ճանապարհ գնալու մեզ համար , եթէ կամք է մեզ արդեան ժամանակումս ազգային և բարոյական լուսաւորութիւն ունենալու :

Երբ մի ժամանակ մեր նախնեաց դաստիարակները Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայք էին , իրանց առաջին և գլխաւոր ջանքը նրանց խելքն ու միտքը երկրաւոր և մարմնաւոր ցանկութիւններից հեռացնել էր , նրանց վարձուց ակնկալութիւնները Աստուծոյ Բարձրելոյն վրայ դնել տալն էր : Այսպէս մեր նախնեաց հոգեւոր դաստիարակները նրանց հոգւոյն յօժարութիւնները առ աստուածասիրութիւն և ողորմածութիւն առաջնորդելով մխիթարում էին , այսպէս նրանց

կրից յուզմունքը առ ընկերակրութիւն և բարերարութիւն ուղղելով, հանդարտացնում էին. վասն զի քաջ գիտէին, թէ ի՞նչ որ անեն այս երկրիս վրայ, մարդկային ցանկութիւնները գոհացնելու հնար չկայ :

Բայց արդեան ժամանակուն մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայք ուրիշ մի լեզու են խօսում մեզ և ուրիշ կերպ են մտածում եթէ ոչ բանիւ, գէթ գործով :

Տեսնելով մեր դժնդակ վիճակը, տեսնելով մեր վառուն փառամոլութիւնը, տեսնելով մեր խղճալի թշուառութիւնը, տեսնելով մեր սրտին խենդ ու խեղառ ցանկութիւնները, ի՞նչ են խրատում մեզ, ի՞նչ բանի են յորդորում մեզ, ի՞նչ օրինակ են տալի մեզ և որ միջոցներն են բանեցնում մեր վիճակը դիւրակիր անելու, որ հնարն են գործ ածում մեր փառամոլ կրքերը մեղմացնելու, որ դարմանն են ճարում մեր թշուառ կեանքը ակոփելու և որ ճամբան են ցոյց տալի մեր պլանդակ բաղձանքները բարեխառնելու. վերջապէս ի՞նչ զգուշաւոր պատրաստութեամբ և ի՞նչ խմաստուն նախատեսութեամբ մեզ լուսաւորութիւն են տալի կամ պիտի տան մեր ազգային և բարոյական խեղճ ու թշուառ, ցնորեալ և ողորմելի վիճակը բարեխառնելու և ազնուացնելու համար :

Այս մեր ազգային և բարոյական վիճակից զանգատաւոր և անբաւական լինելու և նրան մի դեղ և դարման անելու խնդիրներն այս ներկայ դարուս սկզբից մինչև մեր օրերը մեր ամէնիս, թէ նախընթացից և թէ ժամանակակցաց խորհրդածութեան և խօսակցութեան առարկայներն են դառել ամէն տեղ, թէ մեր բուն աշխարհումը և թէ օտար աշխարհներումը, ուր որ եղել ենք և ուր որ ենք, քաղաքներումը, աւաններումը, հոգևորականաց և աշխարհականաց, մեծաւորաց և վոքաւորաց, քաղաքացւոց և գեղացւոց մէջ :

Տարուբերենք շտապաւ ուրեմն միանգամ մեր հայեցուածքը այս ներկայ դարուս սկզբից մինչև մեր օրերը, թէ մեր նախընթացք ի՞նչ են խորհել և ի՞նչ են արել, և յետոյ մեր ժամա-

նակակցաց խորհածներն ու ասածները նաև կարծօրէն քննելով՝ բռնենք մեր խօսքի թելը և յառաջ դիմենք :

Նախ՝ մեր նախընթացներից ոմանք իրանք իրանց լուսաւորեալ համարելով վեր կացան , մեծահատոր գրքերումը գրեցին , հրապարակներումը ծանուցին , եկեղեցիներումը քարոզեցին ասելով , չէք Հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ որդւոյ ազգային և բարոյական լուսաւորութիւն , հոգւոյ և մարմնոյ փրկութիւն և երկնից արքայութիւն , մինչև որ չեն ճանաչել և չեն դաւանիլ Հռովմայ պապն իր առաքելական ժառանգութեան մէջ գերիշխան և գերնախագահ հաւատոյ և փրկութեան մասին և անխալական հոգի և անշեջանելի ջահ Յիսուսի Քրիստոսի Սուրբ , Առաքելական Եկեղեցւոյ քահանայապետական կառավարութեան մէջ և միմիայն սուրբ և ստոյգ այն աթեղերական , աշխարհական և նահանգական ժողովներն , որոնք Հռովմայ պապին հրամանատարութեամբ և նախագահութեամբն եղել են և կլենին , և դաւանիլ ամենայն հոգւով և սրտով , խելքով և մտքով միմիայն այն աստուածային յաւիտենական յայանութիւնն , որն որ միմիայն Հռովմոյ եկեղեցւոյն աւանդութեանց մէջ է տեղի ունեցել և ի հարկին նորոգուել է և կրնուել Հոգւոյն սրբոյ ներշնչութեամբ , որն որ միշտ եկել է և անդադար զաւրիս է Սրբոյն Պետրոսի և Պօղոսի միայն յաջորդին , որ է պապը , (երկու առաքելոյ մի յաջորդ) , որ Յիսուսի Քրիստոսի ձեռամբ եկեղեցւոյ ղըւխ հաստատուել է (ըստ Պապին , այսինքն Յիսուս Քրիստոս Պետրոս առաքելին իրան միայն յաջորդ է ընտրել և կարգել , միւս առաքելները նրա ստորագասեալ սահմանելով , որն որ բոլորովին հակառակ է Յիսուսի Քրիստոսի քարոզած աւետարանին հոգւոյն և հաստատած եկեղեցւոյ սկզբանց) : Այս է մէկ խօսքով պատականութեան էական և կենսական հիմունքն ու կատարը , վերջապէս՝ այր ու բենն ու օջէն , որն որ մեր այս նախընթաց կարծեցեալ լուսաւորեալք իբրև աղբիւր մեր ազգային և բարոյական լուսաւոր-

բութեան անձնանուէր և հոգեհոգեւոր ջանքով և փոյթով մեզ մեծ առատաձեռնութեամբ բաշխում, նուիրում և ցրում էին :

Մի այսպիսի բնութեամբ և մի այսպիսի սկզբամբ գերիշխանական պահանջողութենից, որուն զուգակից եղաւ նաև երկրաւոր գերիշխանութիւնը, ուշիմ ընթերցող, ընդհանուր եկեղեցեաց կամ քրիստոնէից ազատութենից հետէ որչափ ընդդիմակալութիւնք, որչափ հերձուածողութիւնք պատճառ դառան դարեկան անհնարին պատերազմաց, այլևայլ ազդաց կորստեան և միլիոնաւոր անմեղ մարդկանց արիւնհեղութեան, որոնք մինչև մեր օրերը տևում են և պիտի տևեն տակաւին, քեզ կ'իողում Եւրոպական լուսաւորութեան պատմութեան մէջ կարդալ և իմանալ :

Ահա այս ահագին, անկործան և անդրդուելի կարծուած ապառաժին դէմ մեր նախնիք և նախորդք հոգւոյ (այսինքն եկեղեցւոյ) ազատութեան անհնարին ազդուութենից դրդեալ՝ անդադար կռուել, մարտնչել են թէ Բիւզանդիոնից և թէ Հռովմից իր ահագնութիւնը ցոյց տուած ժամանակը և մինչև ներկայ դարս պաշտպանելով, մեզ ազատել են :

Այս մեր նախնիքաց, ինքնակոչ լուսաւորեալներն, որոնք իրանք իրանց ամէն տեսակ գիտութեանց, դպրութեանց և կրօնից մէջ հմուտ և գիտուն են ընծայել մեզ . Դոմինիկեան Բարթոլոմէոս եպիսկոպոսի, որ ԺԴ դարումը ԻԲ Յովհաննէս պապը Հայոց աշխարհը ուղարկեց առաքելական պաշտօնիւ, և Թէափինաց կարգից երևելի Կղէմէս Կալանոսի, որ նոյնպէս Ուրբանոս ութերորդ Հռովմայ պապը Վրաց աշխարհը յուղարկեց առաքելական պաշտօնիւ, որ յետոյ Եւրոպայումը բնակող Հայոց քարոզիչ դառաւ, արբանեակներից արբանեակներն էին, որոնք նախ Խալիպոլմը, Ֆրանսիաւ յումը, Պոլոնիայումը, Դրանսիկվանիայումը, Հունկարիայումը և այլն որչափ մեր Հայոց աշխարհին և Հայաստանեաց եկեղեցւոյն ոչխարներից դաղթել, ցրուել էին, յափշտակելուց յետոյ Հայաստան և Տաճկաստան էին յարձակել միւս մնա-

պէս զի իրանց՝ Հռովմայ Պապի սովալուկ որկորին որս մասնեն :

Արդ՝ Հռովմայ Պապերու այս քսիուս , ծպտուն , վարձկան , ազգորս , կեղծաւոր , բանսարկու , մոլեռանդ , մոլենախանձ և խտաւրապաշտ առաքելական քարոզիչներուն արբանեակներն իրանց վարդապետներից շատ գերազանցեցին թէ ճարտարամտութեամբ և թէ հնարագիտութեամբ : Նոյն Պապականութիւնը , ինչպէս վերը յիշեցինք , և ոչ մի ամենափոքր փոփոխութեամբ , այլ մի ուրիշ հրապուրական քողով թաղցրած , սկսան աւելի ջերմն եռանդով և աւելի մեծ շտապամեր երեխաներից բռնած մինչև ծերունիներուն սրտումը և մոքումը ահագին գրքերով , անհամար գրքոյկներով քարոզել և ուսուցանել , երբեմն քարոզչական ճանապարհորդութեամբ և երբեմն պապական տէրութեանց պաշտպանութեամբ մինչև որ Հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն որդիքներից , (որոնք խեղճ , ողորմելի , թշուառ , անտէր և անպաշտպան Հայաստան , Պարսկաստան , Տաճկաստան և մինչև Հնդկաստան ցրուած էին , զուրկ իրանց հայրենական կրօնին աւանդութենից և ազգային պատմութենից , զուրկ իրանց մայրենական կրթութենից և ուսումից ,) որսացին , յափշտակեցին ոմանց նենդութեամբ , ոմանց բռնութեամբ և ոմանց ահուդողի զօրութեամբ և վերջապէս ներկայ դարուս այլևայլ քաղաքական հանգամանայ օգնականութեամբ կանգնեցրին Պապականութեան դրօշակը ի Աստանդինուպօլիս և զմնազան քաղաքներումը :

Ի՞նչ էր սրանց թագուն դիտաւորութեան հրապուրիչ վարագոյրը . ահ իմ սիրելի եղբայր , այն ամենապարսաւելի և ամենադատապարտելի խորամանկութիւնն , որն որ մարդս կարող է հնարել և ի գործ դնել : Հայրենասիրութեան հողին իբրև վերարկու իրանց վրայ առած՝ իրան արտաքին ամենամեծ վարդաբանքովը , այսինքն՝ գրականութեամբ , ինչպէս ասացինք , հատորաւոր գլքերով , հազարաւոր գրքոյկներով , ամսական և

շարաթական տեղակներով և թերթերով, մերթ մեր նախնեաց լեզուաւ, մերթ մեր արդեան լեզուաւ, մերթ Օսմանեան լեզուաւ և վերջապէս Եւրոպացւոց լեզուաւ անգամ, իրանց յատուկ ոճովն՝ այսինքն՝ ճոռումբանական, բահահիւսական, ողբաբանական և գովասանական գրուածներով, միացնելով նաև սրանց հետ մի քանի դրագիտական և արուեստական գրուածներ, ի ձեռն դարեվանաց, վարժարանաց և վարժատանց, (որոնք գրեթէ ամէն հայաբնակ քաղաքներումը հաստատեցին,) սկսան մեծ եռանդոյ, ազգային և բարոյական լուսաւորութիւն ենք արծարծում և տարածում Հայոց աշխարհին որդւոց մէջ, ասելով, մի այնպիսի ամենանուրբ ճարտարամտութեամբ, (որն որ յատուկ է միմիայն Հռովմայ արքունեաց քաղաքականութեան կամ Պապի կարօննաւոց ժողովոյն և Անդրալեռնեան պապականաց), ընդհանրացնել մեր մեծերից սկսած մինչև մեր փոքրերուն մէջ այս կարծիքը, հիմունք դնելով իրանց դիտաւորութեան, թէ մեր Սուրբ Գրիգորիոս լուսաւորին և Սուրբ Տրդատիոս թագաւորը Յիսուսի Քրիստոսի արեամբ գրուած սուրբ դաշնադրութեամբ Հռովմայ Սեղբեսորոս հայրապետին հոգեւորապէս՝ և Կոստանդիանոս կայսեր քաղաքականապէս՝ հպատակ են դառնել, ընդունելով նրանցից հայրապետական և թագաւորական թագ և գաւազան, անուն և իշխանութիւն ունենալու հրաման, իրաւունք և պատիւ, փոխանակ հռչակելու դահակից և պաշտօնակից հաւասար եղբայր ի Քրիստոս, ինչպէս մեր սուրբ հարց դրեանց մէջ տեղ տեղ յիշուած է :

Այսպէս այս պապական լուսաւորեալք՝ պապահնար ասեմ, ժեղութեամբ հանար ասեմ, պատրուակաւ մեր հայրապետներն ու թագաւորները երբեմն հպատակ և երբեմն ապստամբ, երբեմն հերձուածող և երբեմն հերետիկոս հռչակեցին և հրատարակեցին, նոյնպէս նաև Հայաստանեայց Եկեղեցին երբեմն մինչև երկինք բարձրացուցին իբրև լոյս ամբողջ արևելեան եկեղեցեաց մէջ և երբեմն՝ իբրև խաւար տարտարոս բոլոր տի-

եղերաց եկեղեցեաց մէջ : Եւ այսպէս որսալով մեր իշխաններն իրանց զանձերովը , Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն որդիքներն իրանց հանձարովը և վերջապէս մեր միտքն ու խելքը ևս որսալով՝ մերկացուցին մեր եկեղեցիները , յալիշտակեցին մեր սուրբ հարց ձեռագրերը և կողոպտեցին մեզանից մեր եկեղեցւոյն և ազգայնութեան պատմական յիշատակները , և քիչ մնաց , որ մեզ ևս ազգովին կուլ պիտի տային . երբ յանկարծ ելաւ , կանգնեցաւ և արձանացաւ այն Պապական Գօլէճցւոյն ուրուականը , որ իր կենդանութեան ժամանակը համբաւաւոր լինելուց յետոյ մեր ազգին և եկեղեցւոյն դէմ ունեցած ատելութեամբը և թշնամութեամբը , կտակ էր արել , որ իր մահուանից յետոյ իր տապանին վրայ անգամ արձանադրուի այս տապանադիրը ի քստմնումն մարդկային ազգի , թէ « Ես եմ այն Հռովմէական ուղշափառ քրիստոնեայն , որ բոլոր կենացս մէջ հերետիկոս և հերձուածող Հայերին հալածեցի , ատեցի և մեռնելուց յետոյ անգամ նրանց հալածիչ և ատեցող եմ մինչև ի կատարած աշխարհի : » Այս է գրեթէ տապանադրի իմաստը , որն որ ինձ թարգմանեցին բուն իսկ Պապականք ի Հռովմ , և որն որ յիշում եմ տաներկու տարուց յետոյ : Այս ուրուականի կենդանի ներկայացնողն էր Հասունեանը , որ պապականութեան հոգւոյն ծուծը ծծել Բրուպականդայութեմը՝ Պապի կողմից նախադաս էր դառել Կոստանդնուպոլսումը Պապական Հայոց և իրան թիկունք անելով Աւստրիոյ դահլիճը , Պապի Բառնաբբաս անուն ատենադպիրը և բոլոր Պապականաց մոլեռանդ մասը , կանգ առէք և լուռ կացէք , գոչեց ցասմամբ (թէ բանիւ և թէ գրով ,) մեր ազգային և բարոյական լուսաւորութիւն արծարծող և տարածող լուսաւորելոյ . ես պիտի լինիմ , ասաց , այդ յաղթանակը տանողը ի փառս Հռովմէական եկեղեցւոյ և ոչ դուք , ոյրուն սուրբ դպրոցին աշակերտապետն եմ և Հայոց առաքելապետը . պատրիարդ , առաջնորդ , վանահարք ամէնքն իմ իշխանութեանս ներքեւ են : Այսպէս սարսափ և տոկում տնկելով բոլոր մեծաւորաց և փոքրաւորաց վրայ , Աւստրիական

կայծակներն ու փայլակներն իրանց գլխին որոտացնելու էր ըստ պառնում :

Այս անակնկալ և յանկարծահաս յարձակումը մեր ողորմելի լուսաւորեալներն , որոնք որ Վենետիկ , Փարիզ , Պօլիս , Տրապիզոն , Զմիւռնիա և այլ քաղաքաց մէջ վարժարաններ և վարժատուններ հաստատելուց յետոյ պատրաստուում էին բուն իսկ բոլոր Հայաստանն իր որդիքներովը ազգային , բարոյական , դիտնական , արուեստական և այլ ամէն տեսակ լուսաւորութեամբ լուսաւորել ի ձեռն մի ամենամեծ Համազգեաց ընդհանուր ընկերութեան , (որն որ հաստատուելէր Պապականաց և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ որդւոց խառն գործակցութեամբ ,) առաջին անգամ բանի տեղ չդնելով , արհամարհեցին և անվիհեր սրտով սկսան բանիւ և գրչով պատերազմիլ : Այս ժամանակը Արեւելքումն ևս կրկնուեցան այն պատերազմները , որն որ Պապի առաքեալք՝ Յռմալիսկեանք , Դոմինիկեանք , Յիսուսեանք և այլ կրօնաւորք արել էին միմեանց հետ Հնդկաստան , Զինաստան , Ճափոն և Ամերիկայ , տոյալէս և Հասունեանք և Մխիթարեանք իբրեւ ուղղափառ քրտոնեայք , Ճշմարիտ լուսաւորեալք , և արեամբ և կրօնիւ եղբարք սկսան մերթ Պօլիս , մերթ Հռովմ իրար անցնիլ , վիճիլ և կռուիլ : Հասունեանք Մխիթարեանց իրանց կուսակիցներովը իբրեւ հերետիկոս և հերձուածող էին ամբաստանում Հռովմայ արքունիքումը , և իբրեւ ազատամբութիւն սերմանող , ազգ և ազլինք ոտքի հանող և տէրութիւն , թագաւորութիւն հաստատողք՝ Օսմանեան Տէրութեան մօտ իսկ Մխիթարեանք Հասունեանց և նրանց կուսակիցներին մոլեռանդ , դաւաճան , փառամոլ , Արեւելեան Պապ , բանասրկու , ստախօս , տգէտ և անուսում ածականներով էին զարդարում գլխից մինչև ոտները : Մի ածական , որ մինչև այն ժամանակ ոչ մի ազգի և ոչ մի լեզուի մէջ չէր լսուած , ընդհանրացաւ և հասաւ բոլոր Հայոց բերանը . այս էր այն երեւելի ածականը՝ ԳԵՐԱՐՇԻՍԲԵՆԱԽԵՆԴԻՍԻՄՈԹԱՐՈՍ , որոյ հեղինակն էր

Հայր Արսէն Բագրատունի անուանեալը, Վիրգիլիոսի Մշակահանը Թարգմանողը և մեր Հայկ նահապետին վրայ դիւցաղնական վիպասանութիւն յօրինող բանաստեղծը :

Այսու ամենայնիւ այս տառերիւ վանկով ածականը զօրութիւն չունեցաւ և չէր ունենալ, թէպէտեւ երկայն լինէր շանթապահ սիւներու նման . վասն զի Հասունեանց կայծակները Վատիկանից էին փայլատակում և ոչ «Չինթոփիլէթոյի մէխանայից» (միխտանխանայից), ինչպէս ասում էր բանաստեղծ Հայր Կոմիտասը, (Հայր Արսէնի երկրորդ անունն է, մի երրորդ և չորրորդ անուն էլ ունի :) Յաղթուեցան Մխիթարեանք և պարտական եղան վերստին երդում տալու, թէ իրանք ամուր են Պապականութեան մէջ իբրև ուղղափառ քրիստոնեայ, և պատրաստ դատաւարտելու Հայաստանեայց Եկեղեցին և մեզ նորա որդոցս իբրև հերետիկոս և հերձուածող :

Այս ժամանակ և մենք Հայոց աշխարհիս որդիքս քնից զարթածի նման աչքներս բաց արինք, խելաբերեցանք և իմացանք, թէ մեր լուսանորոգ Մխիթարեանց մեզ քարոզած և ուսուցած ազգային դատաւարականութիւնը և բարոյական լուսաւորութիւնը ուրիշ բան չէ եղել, այլ Պապականութիւն ամենայն մասամբ, մի կեղծաւոր հայրենասիրութիւն փառաւոր, լուսաւոր, շացուցիչ, և հրապուրիչ ծածկութիւլ թաղցրած :

Արդ՝ զուգակշռենք միանգամ, թէ ի՞նչ կորուստ և թէ ի՞նչ օգուտ ունեցանք այս պապականաց մեզ խոստացած լուսաւորութենից և քննենք, թէ արդե՞օք մեր կորուստն է մեծ եղել թէ օգուտը : Թէ որ Ռուբինեանց իշխանութեան ժամանակից մինչև Դոմինիկեան Բարդուղիմէո եպիսկոպոսը, քարոզչը, կամ Ունիթօռ կոչեցեալ կրօնաւորաց ծագումը, և նոյն Բարդուղիմէոյից կամ Ունիթօռներից մինչև Աղեմէս—Ալալնոսը և Նիկօլ Թօրօսովիչը, և սոյն այս երկու ազգաւեր և կրօնաւործան քարոզիչներից մինչև Մխիթար Սեբաստացին կամ Մխիթարեան անուանեալ և երբեմն Բենետիկտեան, երբեմն

Դոմինիկեան և երբեմն Յիսուսեան Հայ կրօնաւորները, և մեր այս ազգայնութեան, բարոյականութեան և գրականութեան ինքնակոչ վերականգնիչներէից և լուսանորոգիչներէից մինչև Հասունեանքը կամ Գոլէճցիքը քաջ քննելու լինինք, զարհուրանք և արհաւիրք մեր խելքն ու միտքը կ'աշարեն: Բացի Ուլբինեանց իշխանութեան կործանմանը Հռովմայ պապերն ու իր հոգեւորական և աշխարհական ղեկավարները ամենագլխաւոր պատճառն լինելուց, մեր այն ժամանակուան թէ կրօնական և թէ քաղաքական երկպառակութեանց և ապականութեանց սկզբնական սերմունքները ցանող, մշակող և հնձողները պապականք են եղած: Նոյնպէս Դոմինիկեան Դօն Բարդոլօմէոն՝ իր հաստատած Ունիթօռաց ձեռամբ Հայոց աշխարհիս որդոց և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտօնէից սրտերումը միմեանց վրայ ոխերիմ ատելութիւն և անհաշտ թրշնամութիւն սերմանելից յետոյ, թողեց իրան արբանեակներուն որ ԺԴ դարուցը սխեալ՝ նոյն հոգին Հռովմայ Բրոբոկանդայումը ամէն դար երկու երեք անգամ ցանեն և հընձեն, մինչև որ Ալբեմէս—Ալանոսի և Նիկիօլ Թորոսովիչի նման կեղծաւոր և խաբեբայ կրօնաւորք երբեմն իբրև քաբողիչ, երբեմն իբրև բժիշկ և երբեմն իբրև վաճառական մեր պատրիարհները և առաջնորդները իրանց հովուած ժողովորդոց և իրանց ստորադասեալ եկեղեցականաց հետ թշնամացնելուց և անհնարին չարեաց և աղէտից պատճառ դառնալուց յետոյ՝ դառնան Հռովմ և մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վրայ քառատուն և յիսուն տեսակ մոլորութիւններ գլխարտելով՝ ցուցակներ շինեն, պապերուն ներկայացնեն և իբրև քաջ աստուածաբան և արդիւնաւոր քարոզիչ իրանց դրբանքներումը հրատարակուին և իրանց վճիռները դիւանադրերումը արձանագրուին:

Իսկ Մխիթար Սեբաստացին աւելի մեծ փառասիրութեամբ և աւելի մեծ ճարտարամտութեամբ միտքը դնելով մի լուսանորոգ կամ երկրորդ Լուսաւ որիչ Հայոց անուանուիլ

և Պապի կարգինալաց ժողովոյն ձեռամբ սրբոց կարգը անցնիլ, իբրև թէ անհնարին և անկարելի լինէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն մէջ ազգային և բարոյական լուսաւորութեան ակունք տեսնել բացի Հռովմէական եկեղեցիից, և Հայոց աշխարհումը մի վանք գտնել իր գրականական և դաստիարակական միաբանութիւնը հաստատելու՝ բացի Վենետիկի Սուրբ Ղազարու կղզիից, ելաւ դնաց Պօլիս իր նմանեայ մէջ մի փոքր անուն ստանալու, բայց թէ մերիններից և թէ իրաններից հալածուեցաւ Պօլիսից: Իսկ նա ճարտարամիտ և հնարիմաց Գաղղիոյ դեսպանին և Ժիլբուխաց քարոզչապետին ձեռնառութեամբ, ծագտեալ իբրև վաճառական, ելաւ, դնաց Յունաստան, որ այն ժամանակ Վենետիկեցւոց պապական հասարակապետութեան ձեռունն էր: Զըյաջողեցաւ այնտեղ, և ծոցումը քսան մանէթ, միմիայն Աստուծոյ վրայ դրած յոյսը, այսինքն Հռովմայ Պապին և Յիսուսեանց, դնաց Վենետիկ և այս քսան մանէթով հինգ կամ տասն տարուան միջոցումը ունեցաւ կղզի, ունեցաւ վանք, ունեցաւ տպարան, ունեցաւ միաբանութիւն, իսկ հարիւր տարուան մէջ՝ երկու վանք, երկու երեք դպրոց, երեք չորս հազար հայերէն ձեռագիր, անթիւ մատեանք և հինգ կամ վեց միլիոն մանէթից աւելի անշարժ և շարժուն կալուածք և այս ամէնը մի թէ՛ Հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ որդւոց լուսաւորութիւն քարոյնելու նպատակաւ քաւ լիցի և այլ պապականութիւն:

Այժմ մի խնդիր է մնում մեզ լուծելու, թէ Մխիթարեանք օգո՞ւտ, եթէ ոչ մնաս տուին մեզ: Ըստ մեզ, ուշիմ ընթերցող, մի ձու տուին, մի ձի առան: Նախ՝ մեր դրականութեանը, որ մեր ազգի հոգին է, այն նպատակաւ վերանորոգիչ լինելու ետեւից ընկան և ընկնում են մինչև այսօր օրպէս զև իրանց դիտաւորութեանց համաձայն, ըստ իրանց կամացը՝ յօրինեն և ուղղեն, միւս կողմից որչափ յիշատակարաններ կան, որ մեր ազգութեան և կրօնին վերաբերում

են , հաւաքելով ամփոփեցին իրանց մօտ : Երկրորդ՝ անդա-
 դար մտադիր և ուշադիր եղան , ինչպէս ասացինք , որ սրբոյ
 Հօրն մերոյ Գրիգոր Լուսաւորչի և թարգմանիչ Հայրապե-
 տաց և երևելի գրադիտաց , կրօնաշխտաց գրուածների մի-
 ջեց պապականութեան սկզբունք հանեն , մեկնեն և ընդ հան-
 րացնեն մեր ամէնիս մաքներու մը և սրտերումը : Երրորդ՝ նրանց ,
 որոնքոր մեր սուրբ հայրերից , երևելի հայրապետներից ,
 եպիսկոպոսներից , վարդապետներից և քահանաներից , մինչև
 աշխարհականներից անգամ պատմաբան , աստուածաբան ,
 ուսումնական և զիտնական , թէ նախնեաց մէջ և թէ
 արդեւոցս մէջ , ինչպէս Յովհաննէս իմաստասէրներ , Յովհաննէս
 կաթողիկոսներ , Տաթևացիներ , Տուտէ որդիներ , Վանան-
 դեցիներ , Փեշտմալճեաններ և այլն և այլն , իբրև հարապատ
 և հաւատարիմ որդիք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ և Հայոց
 աշխարհին , նրա ճշմարիտ բարոյականութիւնը , նրա օրինա-
 ւոր ազգայնութիւնը պաշտպանել են և պահպանել են , Պա-
 պականութեան դէմ պատերազմելով , սրանց , ասում ենք ,
 խռովարար , անմիաբան , անիմաստ և այլ սրանց նման ան-
 խիղճ ածականներով պարսաւելուց , արհամարհելուց , պա-
 խարակելուց և դատաւարտելուց յետոյ , Մխիթարեանք
 նոյն այս իրանց հօգին մեր Հայոց աշխարհիս որդւոց
 սրտերումն անգամ շնչել և արծարծել են : Չորրորդ՝ մի դա-
 րու մէջ չորս հինգ բառգիրք , երկու երեք քերականու-
 թիւն և մի քանի զիտնական և ուսումնական գրքեր , որոնց
 թերութիւնները իրանք ևս վկայում են , յօրինելով և հրա-
 տարակելով և մի քանի հին և նոր բանաստեղծական և պատ-
 մաբանական գրուածներ , ինչպէս Պլուտարքոս , Անաքար-
 սիս , Կուլտիոս , Քսենոփոն , Հոմերոս , Վիրգիլիոս , Բա-
 կինոս և այլն , կարծում են և պնդում են , թէ գերազանցե-
 ցին մեր Ե. դարու սուրբ հարց գրականութիւնը . իսկ մը-
 նացածը որչափ զրեանք որ ունին թարգմանած և յօրի-
 նած , (ազգային մատենագրերը ցոյց տուինք արդէն ինչ նը-

պատահաւ տպելները • վասն զի կան յայնպիսի երեւելիներ նաեւ , որոնք չեն տպում իրանց դիտաւորութեան նպատաւոր չլինելուն համար ,) թէ դրականական , թէ բարոյական և թէ ուսումնական ամէնքն կամ Յիսուսեանց , կամ Բենետիկտեանց , կամ այլևայլ պապականաց դրուածոց և յօրինուածոց թարգմանութիւններն են , որոնք ինչպէս ասել ենք , իրանց վրայ պապական դրոշմաւոր կնիքն ունին , այսինքն կիսկատար և թերակատար լուսաւորութիւն տալ ժողովուրդեան • (յուսանք , որ այսուհետեւ պապականաց մամուլից ելած գրքերը մեր աչքից ընկնելով , նրանց տեղ մեր բուն իսկ Հայոց մամուլներէց ելածները կբռնեն) : Հինդերորդ • և ամենամեծ պահանջելին նրանցից • Մխիթարեանք փոխանակ իրանց ժողովուրդը պապական հոգեւորականաց ձեռքից խլելու , որոնք զրկեթէ ամէնքն ազդ , լեզու և բարոյականութիւն անդամ կորուսել են , փոխանակ նրանց մի ազդային և բարոյական լուսաւորութիւն տալու դոնեւ ազդաւ և լեզուաւ , եթէ ոչ կրօնիւ , և փոխանակ մի ամբողջութիւն կազմել տալու , թողէին Գօլեճցոց , Դոմինիկեանց , Լազարիստաց , Յիսուսեանց , Լիբանանցի Անտօնեանց և Պապական առաքելութեանց և այլևայլ օտար ազդի կրօնաւորաց ձեռին , որոնք բոլորովին կրօնափոխ և ազդափոխ անելով մեր Հայոց աշխարհին որդիքը , նրանցից կազմել են մի նոր տեսակ ժողովուրդ անանուն , անսկիզբն , անլեզու և մեծ մասամբ անտարբեր որեւիցէ կրօնի և ազդութեան • վասն զի սրանք ևս անցեալ և ներկայ դարերի պապական իմաստասիրաց այլևայլ վարդապետութեանց հոսանքումը ընկղմած են : Վերեն կացել սրանք (Մխիթարեանք) մեր ազդը մեզ ծանօթացնելու , մեր պատմութիւնը մեզ սորվեցնելու , մեր կրօնը մեզ քարոզելու , մեր լեզուն մեզ ուսուցանելու և մեր վիճակը մեզ համար իրանք մտածելու • ո՛ւր , միմիայն դրոց մէջ • Բնջ միջոցաւ , բանիւ և ոչ գործով • 'ի փառս որոյ , միմիայն Պապի և ոչ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ և Հայոց աշխարհի : Սրան թէ որ դրամ շահելու մե-

նալաճառաթիւն չասնէք, ապա ի՞նչ ասնէք: Վեցերորդ՝ մի այլ ևս ծաղրական և պախարակելի պարծանք. այն՝ որ հաղար ու մէկ անդամ մեր ականջներսմը թմբուկ ածելով հռչակեցին. իբրև թէ իրանք և իրանց նախորդներն են ծանօթացրել Եւրոպական ազգաց Հայոց աշխարհս և Հայաստանեայց Եկեղեցին: Լաւ կլինէր, որ ամենևին ծանօթացրել չէին մեզ, քան թէ ինչպէս որ ասել են իրանց զբերումը, վասն զի Ռուբինեանց իշխանութենից մինչև այսօր, որ եօթն կամ ութն դար է անց կացել, տակաւին Եւրոպացիք մի ճիշդ և ստոյգ տեղեկութիւն չունին մեր վրայ, թէպէտև բիւրաւոր քարոզիչներ և աշխարհաշնչիկ ճանապարհորդներ եկել, դնացել են արևելք:

Թաղէոս և Բարդուղիմէոս առաքելոց ժամանակից մինչև Քաղկեդոնի ժողովքը մեր քրիստոնեայ նախնիք ուղղափառ Հռովմէական են եղել ըստ պապականաց ոմանց. իսկ Քաղկեդոնի ժողովից յետոյ, որն որ մեր նախնիք ոչ մի ժամանակ չընդունեցին և ոչ մենք որդիքս ոչ մի ժամանակ պիտի ընդունինք, նոյն իսկ Քաղկեդոնի ժողովք եղած դարումը դառառնք կէս մասամբ Արիոսական և կէս մասամբ Նեստորական և յաջորդ դարումը՝ Եւտիքական կամ Դէոսիորոսեան: Այսպէս հետ զհետէ ամէն դար մերթ ուղղափառ, այսինքն՝ Յունադաւան կամ Պապադաւան, մերթ հերձուածող կամ հերետիկոս եղանք. իսկ այս վերջին ժամանակներումը եղանք Յակովբեան և մինչև Սաքրամենթեան անգամ հռչակուեցանք մենք և մեր եկեղեցին. բայց վերջապէս Եւրոպացիք ներկայ դարումս ճանաչել են մեզ իբրև ուղղափառ քրիստոնեայ, բայց միայն պապի գերիշխանութիւնը չըստանող և Հ. Ա. գերեւանի քսան և հինգ տարի շարունակ խօսած Լատիններէն ճառերից համոզուելով Պապը և կարդինալաց ժողովը 1836 թուականին մեր Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը սրբոց կարգը ընդունեցին և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վրայից Եւտիքական, Նեստորեան և սրա նման անունները վեր առնելով՝ ասացին

Հայք հերձուածող, Հայք ոչ միաբանեալ, Հայք Էջմիածնական, Հռովմէական իրանց ամենաուղղափառ ժողովրդից զանազանելու համար :

Այսպէս, ուշիմ ընթերցող, Մխիթարեանք եթէ իրանց քարոզած ազգային և բարոյական լուսաւորութեամբ փոքր ինչ ծառայում էին ոչ թէ մեզ, այլ իրանց ժողովրդեան, եկաւ հասաւ Հատուն, վերջին և ահագին հարուածը առաւ Մխիթարեանց և իբրեւ հերետիկոս, հերձուածող և մարտադատապարտելոց յետոյ Պապի մօտ, խլեց նրանցից մի այլ ևս նոր դաւանութիւն, որուն մէջ Մխիթարեանք երդմամբ Պապը Հռովմայ գահը իբրեւ զլուս եկեղեցւոյ դաւանելու և մեզ իբրեւ ընդհանուր եկեղեցւոյ հերձուածող ճանաչելու խոտտովանեցան : Արդ՝ Հատուն այսպէս յաղթանակը տանելոց յետոյ, ինքն տէր իշխան եղաւ Պապից յետոյ բոլոր Հայ պապականաց, եկեղեցեաց, վանօրէից, վարժարանաց • իրա նախագահութեանը հնազանդեցուց պատրիարդ, եպիսկոպոս, վանահայր, առաջնորդ և բոլոր ժողովուրդը, կործանեց, հալածեց, բաժանեց միմեանցից Մխիթարեանց կուսակիցներին, նրանց վարժարանները և աշակերտները • ջընջեց վերջապէս բոլոր նրանց ազգեցութիւնը և իրա իրաւագատութեան ներքեւ ձգելով, փառքով և պատուով, ոսկեփունջ խոյրով, ծիրանեզոյն քողով, ոսկեշղթայ խաչով և այլն և այլն կերպասեայ հազուատներով վարձատրուեցաւ Պապից և բոլոր կարդինալներիցը և ընդդէմ ժողովրդեան արդար բողոքանացը հաստատուեցաւ իր իշխանութեան մէջ մինչև ցմահն, նախահազաճ լինելով մեր Հայոց աշխարհիս զրեւթէ հարիւր հազարի չափ որսացեալ և հրապուրեալ որդւոց և նրանց հոգւոյն, մարմնոյն, հանձարոյն և դանձերուն վրայ բռնաբար տիրելով :

Այս բոլոր աղմուկներից միմիայն չորս վարդապետ և մի քանի աշխարհականք գտնուեցան, որոնք բաւական քաջ լինելով և իրանց բուն ազգային և բարոյական պատիւը ճա-

նաչելով՝ եկան իրանց ազգային և հայրենական եկեղեցւոյն ծոցը և արհամարհելով բոլոր նախատինք և հալածանք նրանց կողմից, համբերելով բոլոր վարանմանց և կասկածանայ հաբուածներին մեր կողմից, նուիրեցին մեզ իրանց հանճարը և աշխատանքը միմիայն իրանց արեւակից և կրօնակից եղբարց մէջ վախճանելու եռանդով ի նշան և ի փառս ամենամեծ հայրենասիրութեան :

Ահա, սիրելի ընթերցող, թե՛ հետեանք յառաջ եկաւ այն ազգային և բարոյական լուսաւորութենից, որուն ակունքը մեր նախորդներից ոմանք կամախորութեամբ և մոլեհախանձութեամբ կամ վառամոլութեամբ կուրօրէն կարծում էին, թէ հռովմէական եկեղեցւոյն մէջն են. և որն որ նախապատճառ դառաւ Հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ այն որդւոյ կորըստեան, որոնք Կամենեց, Խլով, Վենետիկ, Լիւպոնոյ, Մարսիլիա, Պօլսոյ Բերա, Զմիւռնիա և այլ քաղաքաց մէջ գնացել էին յուսով ապաստան գտնելու իրանց քրիստոնեայ եղբայրներից, իրանց եկեղեցիներովը, վանքերովը, վարժարաններովը, տպարաններովը, կալուածներովը և դանձերովը : Եւ մնացին միայն Հայոց աշխարհի և փոքր Ասիոյ մի քանի քաղաքներումը գտնուածները և Եւրոպական Տաճկաստան, որոնք թուով հազիւ քառասուն, յիսուն հազարի կը հասանեն, և որոնք ոչ Հայոց աշխարհիս և ոչ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ամենափոքր օգուտն ունենալից յետոյ՝ իրանց մէջ նաև ազգային և բարոյական լուսաւորութեան ամենամանր նշոյլն անգամ չէ երևում : Եթէ մի հաշիւ անելու լինինք ժ.Բ. կամ ժ.Դ. դարերուց միշտ այսօր Հայոց աշխարհիս որդւոյ և իրանց սերնդոց թիւը, որոնք պապականութեան որս դառան, մինչև մի միլիօնի կը հասնի :

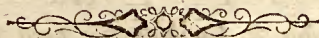
Արդ՝ ուշիմ ընթերցող, Հռովմայ խաղաղարար, լուսածաւալ և սիրատարած Պապի, որ ինքն իրան բացարձակ իշխան և Յիսուսի Քրիստոսի Եկեղեցւոյն միահեծան տէր է կարգել, հաստատել, մեր դէմքին հասցրած հարուածներուն՝ և Լէնկ-

թէմուրներու, Շահապագներու և Նատրշահներու կամ Պարսից, Արաբացւոյ և Թաթարաց քաղաքաքանդ և աղդակործան հարուածներու մէջ ինչ տարբերութիւն էք տեսնում: Ըստ մեզ ոչինչ տարբերութիւն չենք նշմարում, մանաւանդ թէ այս վերջիններր վառք և պատիւ ենք համարում Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազատութեան և Հայոց աշխարհիս որդւոյ ազգութեան համար:

Այս անգամ, Արեւմտեքից եկած պապական լուսաւորութեան վրայ այսչափ խօսելը բաւական համարելով՝ յաջորդ ամագործս կրկնատանանք մեր սիրելի ընթերցողաց այս Արեւմտեքին Արեւմտեքից եկած նոր լուսաւորութեան վրայ խօսելու, որուն ընդհանրապէս նոր աշխահին նոր լուսաւորութիւն են անուանում, և յետոյ շարունակել ըստ մեր խոստման մեր խօսքը:

Շարունակութիւն յաջորդ տետրակումը:

Մ • Աղբակեան:

Լ Ո Ք

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Դաստիարակութեան վրայ որչափ զրուի, դարձեալ զըրելիքը չի հասնիլ. պատճառը՝ նրա բնական աղբիւրը երբեմն պղտորում է, երբեմն թիւր շաւիղ է առնում կամ լիովին ցամաքում ներքին կամ արտաքին պարագաներից: Ուստի մեծ և առաքինի մարդիկ նորա բուն ախուքը, որ ծընողաց սրտումն է բղխում, ջանք են անում բանալու և մարդս

իր մարդկութեան մէջ կանգնեցնելու : Ճշմարիտ է , հօր ուղիղ դատողութիւնն և մօր սէրն և դորովը տղայի առաջին դատաւարակն են , սակայն երբ նրանք իրանց պաշտօնը թելութեամբ են կատարում , մոռանում են կամ չեն իմանում , այն ժամանակը բնութեան ամենընտիր օրէնքը խանդարում են և ամէն կողմից թշուառ հեռութիւններ են յառաջ բերում և մարդս նախախնամութենից իրան շնորհած ձիրքն և կոչումը անտես առնելով , տակաւ առ տակաւ անբան արարածներու կարգն է ընկնում : Ուստի այս թշուառութեան առաջն առնելու համար դիտութիւնը վրայ է հասնում . դատաւարակութեան բնական և յառաջադէմ օրէնքը , որ մարդուս յատկութիւններից քաղած է , ի դիր է առնում և նորից ընծայում է մարդուն :

Ինչպէս ամէն ազգ իր օրէնսդիրը , նոյնպէս ամէն մարդ յայտնի կամ անյայտ իր դատաւարակն ունեցել է իր կեանքին մէջ . առաջինը օրէնքներ է հաստատել ժողովրդեան սովորութեան և վիճակին համեմատ . երկրորդը հոգիներ է մարդել , քաղաքացիներ պատրաստել : Ուրեմն մի դատաւարակի պաշտօնը աւելի ծանր և կարեւոր է քան թէ օրէնսդիրն , որուն կարեւորութիւնը այնքան թեթեւանում է , որքան որ ընտիր դատաւարակութեան պտուղները հասուն , ազնիւ և դեղեցիկ լինին ու շատանան : Ամէն դար քաղաքակիրթ ազգաց մէջ նոր նոր դատաւարակութեան դրութիւններ է թափում , դարձեալ Եւրոպա դո՛հ չէ և միշտ զանդատում է , թէ դեռ կատարեալ դատաւարակութեան ճանապարհի վրայ չէ կանգնած :

Ուստի թէ որ միահամուռ իրանց հայրենիքումը կեդրոնացած և լուսաւորեալ ազգերը այսպէս տրանջում են , Հայք՝ որ ցիր և ցան կենում են աշխարհիս ամէն կողմը այլեայլ սովորութիւններու և բարուց ներքեւ , որչափ ևս առաւել հարկաւորութիւն ունին ուղիղ և դործադրելի դատաւարակութեան սկզբունքներ սովորելու , որոնք ի դործ դրուելով իբրեւ մի բարոյական կապ , մերսոյնից նժդեհ հոգիները միմեանց

հետ կարող կլինին կապելու :

Ահա Ճոհն Լորի դատախարակութեան վրայ խորհրդածութիւնները նոյն պայմանները բովանդակելուն համար և մենք յարմար դատեցինք թարգմանելու և մեր սիրելի ազգին նուիրելու : Այս հեղինակս , որ եօթնևտասներորդ դարումը իբր իմաստասէր նշանաւոր եղել է և փիլիսոփայութեան աշխարհին մէջ մի մեծ յեղափոխութիւն է ներդրածել , դատախարակ լինելով մի մեծանուն Լորի որդւոյ , ինքնափորձ , պարզ , խորունկ և գործնական տեսութիւններ քաղած է դատախարակութեան վրայ , ինչպէս որ յետագայ յօդուածներիցը ընթերցողը կարէ դատել և մինչև այսօր այս նիւթիս վրայ ընտիր և ընդունելի դրուածներից մինն ևս համարուել է այս իմաստասիրին :

Ի . ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ԼՈՒԻՒ

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ :

4.) Աշխարհիս մէջ մի երջանիկ վիճակի համառօտ նըկարագրութիւնն է առողջ մարմինն և առողջ միտքն . նա որ այս երկու պայմանն ունի , ուրիշ բանի կարօտ չէ . իսկ սրբանցից մէկից զուրկ եղողն ուրիշ բանով լաւագոյն չի կարող լինել : Շատ անգամ մարդս է իր երջանկորթեան կամ թրշուառութեան հեղինակը : Այն որ իմաստասիրութեամբ չի շարժիլ , երբեք չիտակ շաւիղ չի բռնիլ . մի մարմին , որ վատառողջ է ու տկար , երբեք չի կարողանալ յառաջադէմ կանգնիլ : Յիշաւի խոստովանում եմ , որ կան այնպէս մարդիկ , որոնց մտքի և մարմնից կազմութիւնն այնպէս կորովի է , որ ուրիշներուն օգնութեանը կարօտ չեն , այլ միայն

բնական հանճարի զօրութեամբ ի մանկութենէ անտի դէպի լաւն են դիմում և իրանց բնատուր և ընտիր յատկութեամբը մեծ ու հրաշալի դործեր են կատարում : սակայն այս տեսակ օրինակները սակաւ են և կարող եմ ասել , որ մեր տեսած մարդիկներից տասնից ինը մասին թէ լաւ և թէ վատ , թէ օգտակար և անշահ լինելուն պատճառը միմիայն իրանց առած դատարարութիւնն է : Այս է պատճառն , որ նրաշնաւոր խորութիւններ են տիրում մարդկային ազգի մէջ : Մեր նորաբոյս հասակին մէջ մեր ընդունած թեթեւ և զրբեթէ անզգալի տպաւորութիւնները խիստ կարեւոր և մշտաւե հեռեւութիւններ ունին : Մեր մտքը այն ժամանակումը մի տեսակ գետի աղբիւրի է նմանում , որուն զիւրահոս ջրերը ձեռքի մի հեշտ շարժումով մանր մանր ջրանցքներ կարող են դառնալ և բոլորովին հակառակ ընթացք առնելով այլևայլ ուղղութիւն ստանալ և վերջապէս հեռաւոր տեղեր հասնիլ (1) :

(1) Պատռն իր բրդակորաս (իմաստակ) անտնով զրքին մէջ ողիզ դատարարական կարեւորութիւնը և մոբարին անհատում գէշութիւնները յառաջ բերելուց յետոյ՝ խօսքը Մոկրատէսին տալիս է , որ իր խղիւղատէս դեռահաս բարեկամին ասում էր : « Գիտե՞ս արդեօք , որչափ ընդարձակ է ուսուցչի իշխանութիւնը իր աշակերտին վրայ . հիմայ քու հողիդ նրա ձեռքը պիտի յանձնես ու այս սրբազան աւանդը նրան դու ես չտուած , պարտական ես , որ լաւ դիտես , թէ ո՞վ է և ի՞նչպիսի մարդ է ընտրած դատարարիդ : Հաւատարի եմ , որ եթէ ծանր հիւանդ լինիս , մեծ հոգ և զգուշութիւն կանեն անշուշտ , որ մի վարպետ բժիշկ կանչեն քեզ համար . և հիմայ որ քու հողիդ տըղիտութեան հիւանդութեամբ վարակում է և բժշկութեան կարօտ է , զգոյշ կացիր , որ նոյն հիւանդութենից ազատուիս՝ ստերով , ծանրագոյն հիւանդութեան մէջ չընկնիս :

Արդ ժամանակ է նաև , որ Հայք իրանց դատակաց դատարարականին քննեն և հասկանան , թէ ո՞վ են նրանք , որոնք իրանք իրանց ազգին դատարարական են ընձայում և մատաղ գլուխները նախապաշարմունքներով տողորմում են և ծելում , փոխանակ դիտութիւն և առաքինութիւն մատակարարելու : Եթէ սրանց գլուխները լաւ մաղենք , կարծեմ մեծ մասամբ թեւի պիտի գտնենք . սակայն դուռ տալիս ստանալու համար ճշմարիտ հայրերը պարտական են ճշմարիտ դիտութիւնը և լուսաւորութիւնը քաջալերել : ԹԱՐԳՄԱՆՈՂԸ :

ԱՌՈՂՋՈՒԹԻՒՆ

2.) Կարծեմ թէ մանկան միտքը ինչպէս ջուրը այս կամ այն կողմը կարող է դիւրաւ վազել . և թէպէտ միտքն է դաստիարակութեան էական նիւթը և ներքին մարդն պիտի լինի մել . գլխաւոր ուշադրութեան առարկայն , սակայն չէ պարտ մոռանալ և արտաքին կաւեղէն հիւղը : Ուստի նախ հողէ ամանից պիտի սկսեմ և մարմնոյ առողջութեան պայմանները որոնք են , պիտի գնենմ : Այս գննութիւնն թերեւ կսպասուի ինձանից , մտածելով , որ երբեմն իմ մասնաւոր ուսմունքըս եղել է և եթէ չեմ սխալում , թէ որ մի փոքր շրջան բռնեմ , շուտով կարող եմ վրայից անցնիլ :

3.) Թէ մեր գործերուն և մեր երջանկութեան համար առողջութիւնը ճրջափ հարկաւոր է , և թէ աշխարհիս մէջ փոքրը ի շատէ փայլիլ ուզող մարդուն համար նեղութեանց և աշխատութեանց դիմացկուն և հուժկու կազմուածքը ճրջափ կարեւոր է , ալն յայտնի է այս ամէնին և աւելորդ եմ համարում փորձելով հաստատել :

4.) Այստեղ իմ նկատումս առողջութեան մասին մի հիւանդոտ տղայի վրայ բժշկի արած դիտողութիւններուն չպիտի նմանի . այլ պարզօրէն պիտի մեկնեմ , թէ ծնողք առանց դեղերու օգնութեան ինչ անել պարտաւոր են , որպէս զի իրանց զաւակներու մարմնական վիճակը քաջառողջ պահեն և կազդուրեն : Բոլոր ասելիքս այս մէկ կանոնի մէջ կաշող եմ պարունակել . այսինքն՝ հարկ է , որ ազնուականները իրանց որդիքը բարեմիտ երկրագործներու և ուժեղ գեղացիներու որդւոց պէս մեծացնեն : Բայց որովհետեւ այս կանոնս մայրերը խիստ ծանր և հայրերը շատ կարճ պիտի դանին , միտքըս երկարօրէն պիտի բացատրեմ ներքեւ , մինակ այս ընդհանուր և հեշտ բնաբանս կանոնաց պարզաբանելով : Թէ փա-

Թաթելուց և զդուկելուց շատ տղայոց կազմուածքը կաւերուի
կամ դէթ կվնասուի :

ՏԱՔՈՒԹԻՒՆ

§ .) Ամառ ձմեռ առաջին հոգ տանելու բանն է տղայքը
շատ տաք չըպահել և շատ չծածկել : Մարդս երբ ծնումէ ,
նրա դէմքը մարմնոյն միւս մասերուն չափ փափուկ է և մի-
միայն սովորութեամբ պնդանում է և ցրտին կարողանում դի-
մանալ . ուստի յիշատակութեան արժանի է մէկ Սկիւթացի
փիլիսոփայի այս մասին տուած պատասխանը , երբ նրան մէկ
Աթենացի զարմանալով հարցնում էր , թէ ինչպէս է նա
բոկոտն ման դալի սառուցի և ձնի վրայ . « հապա դէմքդ , ա-
սաց Սկիւթացին , որպէս է դիմանում ձմեռնային դառնա-
շունչ ցրտին » . — « իմ դէմքս սովորած է , ասաց Աթենա-
ցին » . — « Բոլոր մարմինդ , կրկնեց Սկիւթացին , դէմք հա-
մարէ » . Մեր մարմինը սրելոյէ բան կարող է կրել , եթէ
ի սկզբանէ այնպէս վարժուի . ուրեմն թող խրատ լինի քեզ ,
որ մեր կլիմայումը աւելորդ է մեծ զդուշութեամբ ցրտի դէմ
պատասպարիլը : Կան Անգղիայումը շատերը , որոնք ամառ
ձմեռ միեւնոյն հագուստն են հագնում և ուրիշներից պակաս
նեղութիւն և ցուրտ չեն զգալ : Մսկայն եթէ մի մայր ու-
ղենայ իր զաւակը մրտելուց պահպանել և մի հայր՝ ուրիշ-
ներից պարսաւ չսել , պէտք է միմիայն սառուցի և ձնի ժա-
մանակը փոքր մի տաք հագցնէ . դարձեալ պիտի զդուշա-
նան , որ հագուստը հաստայուն չլինի : Բաց յայսմանէ , ար-
ժան է դիտելու , որ երբ բնութիւնը մանուկ երեխի դուկը
մազով ծածկել է և արդէն մէկ երկու տարուան ուժով պըն-
դացրել է այնպէս՝ որ ցերեկը առանց գլխարկի սկսել է ման-
դալ , լաւ է որ այս ժամանակից դիշերներն էլ տղայն զըւ-
խաբաց պառկի . վասն զի ոչ այլ ինչ այնչափ գլխացաւ , հար-
բուի , հազ և ուրիշ հիւանդութիւններ՝ չի պատճառել :

որչափի դուխը տաք պահելը :

6.) Ասացի աղայ , որովհետեւ իմ ճառիս առաջին նպատակն է աղայութեան հասակիցն մի պատանի դատարարակելու եղանակն նշանակել ու այս եղանակն յամենայն մասին չի կարող նաեւ աղջկերանց դատարարակութեան յարմարութեայէաւ և երկու սեռին տարբերութեանը համեմատ տարբեր հոգատարութիւնը որ մասին մէջ պէտք է գործածել դժուարին չէ զանազանելը :

7.) Նոյնպէս խրատ եւ տալի , որ աղայն ամէն օր ոտները տառն ջրով լուանայ և բարակ մուծակներ (ոտնաման) հաղնի այնպէս , որ ջուր ծծում լինի խոնաւ տեղի վրայ ման դալիս : Գիտեմ որ այս խորհուրդիս պիտի հակառակ կենան թէ տիկին (աղջիկ պարոն) և թէ նաժիշտ (քոծ) , մէկը՝ աղանդութիւն կարծելով այս , և միւսը՝ միմաւով , որ շատ նեղութիւն պիտի քաշէ գուլպէքը լուանալիս : Բայց ճշմարտութիւնը մեզ սորվեցնում է , որ տղի առողջութիւնը տասնապատիկ աւելի կարժէ քան թէ այսպիսի աննշան նկատմունքները : Այն փափկասունը , որ ոտների թաց բլիւր աղտեղի և փնտաակար բան է համարում , անշուշտ մէկ օր ինքն էլ կը փափաղի , որ կարող լինի բորբիկ ման դալու աղքատ մարդիկներու աղայոց պէս , որոնք ջրի վարժ լինելով , ոչ ցուրտ են գգում և ոչ փնտս և էնպէս են համարում թէ ձեռներն են թաց անում : Բայց խնդրեմ , սառ ինձի , ի՞նչ է պատճառն , որ ոմանց մէջ այս ձեռք և ոտք լուանալու տարբերութիւնը տիրում է . միթէ՞ վարժութիւնը չէ : Տարակոյս չունիմ , թէ որ մէկը օրօրոցից վէր դալու օրիցն բորբիկ ման դալը սովորութիւն անէ , բայց միւս կողմանէ ձեռները շորերով և թաթպաններով պահպանելու վարժեցնէ , տարակոյս չունիմ , կրկնում եմ , որ այսպէս սովորելուց յետոյ ձեռների թաց անելն անգամ իրան համար այնքան փնտաակար պիտի լինի , որքան հիմիկուան ոտների լուանալը շտտերի համար : Ուրեմն այս բանիս առաջն առա-

ներու միմիայն միջոցն է ջուր ծծող մուճակ հագնիլը և ամէն օր սառը ջրով ոտները լուանալը : Թէպէտեւ այս միջոցը ուրիշները մաքրութեան համար են գործածում , բայց իմ առածը առողջութեան մասին է : Այս գործողութեան համար յատուկ ժամանակ չեմ որոշում . արդէն տեսել եմ էէկ տղայ , որ ձմեռը ամէն իրիկուն յաջողութեամբ էս փորձը կատարում էր բայց ի միանգամից , երբ օդը սաստիկ ցուրտ էր : Թանձր սառուցը ջրի երեսը կապած եղանակին տղայն նոյն սառը ջրի մէջ դնում էր . ոտքը և սրունքը , թէև ինքը բաւական տարիքը առած չէր , որ անձամբ կարողանար նրանք շփել և մաքրել : Իսկ սովորութիւնը երբ նա նոր սկսաւ , տակաւին շատ մատղաշ էր ու առաջին անգամներումը ճիւղ էր արձակում : Որովհետև մեր նպատակն այն է , որ տղայն շուտ շուտ սառը ջրի վարժուելով , նրա մարմինը պնդանայ և կարող լինի ազատ ֆուլ այն վշտերիցն , որոնք ընդհանրապէս հասնում են փախուկ անդուածներուն , երբ պատահմամբ ոտները մրսի . ուստի կարծեմ , որ լաւ է ծնողաց խոհեմութեանը և ընտրութեանը թողնել , որ երբ ուզենան առաւօտը կամ երեկոյեան այս գործողութիւնը թիւ կատարեն : Զէ թէ ժամանակի , այլ՝ գործադրութեանը վերայ է բանը : Այս սովորութենից յառաջ գալու առողջութիւնը և առուգութիւնը , որքան էլ որ ծանրագոյն հոգս տանիլ պահանջում լինի , այնու ամենայնիւ էլի կարժէ : Սառը ջրի մէկ օգուտն էլ էն է շատերի համար , որ ոտները կազատէ կոշտերից : Առաջին անգամ դարունքից ըսկսէ դոյ ջրով լուանալ և հետ զհետ սառնութիւնը աւելացրու , մինչև որ վարժուի և այնուհետև ամառ ձմեռ շարունակէ . վասնորոյ պէտք է զգուշանանք , որ ինչպէս ամէն ուրիշ անգամ նոյնպէս և այս պարագայիս մէջ երբ մեր կենսավարութեան կերպը փոխում լինինք , այս փոփոխութիւնը մեղմ և անզգալի կերպով կատարենք , և այսպէս մեր մարմինը ամէն տեսակ չարքաշութեան կարող կլլինի դիմա-

նալ առանց նեղութեան և առանց վտանգի:

Գորովալիւ մայրերը այս խորհուրդս ինչպէս պէտք է ընդունին, դժուարին չէ գուշակելը: «Այ, պիտի ասեն, մեր փոքրիկ զաւակները այս կերպիւ պահելով չէ՞ որ կըստանանք. ինչպէս կարելի է նրանց ոտները սառած ջրի մէջ դնել, երբ որ մենք որչափ էլ տաք ենք պահում նրանց, դարձեալ գոհ չենք:» Մօրերու այս տեսակ ահուգողը փառատելու համար մի քանի օրինակներ յառաջ բերեմ, ապա թէ ոչ ամենապարզ բանի համար անգամ ականջները կկայնեն: Սենեքան ինքը պատմում է, որ նա ձմեռը սովորութիւն ունէր աղբիւրի սառը ջրով լողանալու: Եթէ որ նա այս սովորութիւնը ոչ թէ միայն տանելի, նա մանաւանդ եթէ առողջարար չէր տեսել, իր անձին համար չէր գործ դնել. ըստ որում ինքը հարուստ և մեծատուն լինելով տաք լողարան շինելու ծախսը կարող էր քաշել և արդէն ծերութեան հասակումը գտնուելով, զանցառութիւնը ներելի կլինէր նրա համար: Եթէ կարծուի, որ իր Ստոյիկեան (*) սկզբունքին համեմատ Սենեքան այս խտամբերութեան գիմանում էր, թող այնպէս լինի և զիցուք, թէ այն աղանդը իր միւս տառապանաց վրայ այս սառը ջուրն էլ յաւելացնում էր: Բայց դարձեալ ինչու օգտակար էր լինում նորա առողջութեանը և ինչու բնաւ մի փնաս և մի ցաւ չէր կրում: Ինչ պիտի ասուի Ովրատիոսի վրայ, որ ամենեւին դենական ջերմութեամբ անձը չէր բորբոքում, նա մանաւանդ Ստոյիկեան վարդապետութեանը ներհակ էր: Ահա սա ինքը հաստատում է, որ ձմեռը սառը ջուրն էր մտնում: Թերեւս մի ուրիշ առարկութիւն անեն և ասեն, թէ Իտալիայի կլիմայն Անգղիայի կլիմայից ջերմագոյն է և թէ

(*) Ջենոն եղաւ այս աղանդին հիմնադիրը. բարոյականը ու բանը ամէն բանից նախակարգ էր համարում ու ամէն կիրք ու տկարութիւն դատապարտում էր:

նրա ջրերը հեքան սառը չեն ինչպէս մերը : Եթէ Խոսկիայի դետերը ջերմադոյն են , անտարակոյս Գերմանիայինը և Լեհաստանինը մերերէցը աւելի սառն են և ահա նրանց մէջ Հրէայք , այդ և կին տարուան ամէն եղանակին անվնաս լեղանում են : Ես կարծում եմ , թէ ամէն մարդ այս բանս խօյն հրաշքի տեղ չի դնում ու ամէն աղբիւրի Սուրբ Վէնֆրէդի հորի (*) ունեցած զօրութիւնը չեն տալ . ըստ որում այս երեւելի հորին ջրով լրացուող վափուկ մարմինները , ասում են , թէ ամենեւին վնաս չեն կրում : Իս որուան օրս ամէն մարդ պաղ լողարաններու հրաշալի ներդործութիւնը , (**) որ է վախ և վատոյժ կազմաւածքի տէր անձանց առողջութիւն և ուժ ազդել , քաջ գիտէ : Ուստի մարմնական լաւադոյն վիճակի մէջ գտնուողներն եթէ աւելի զօրութիւն և կորով ստանալ կուզեն , պէտք է գիտենան , որ այս հրաշքները գործնական և գիւրատար բաներ են :

Թէ որ ասէն մեզ , թէ այս օրինակներս միայն չափահաս մարդոց , չէ թէ քնքուշ և այս փորձը կրելու անկարող մատղաշ , աղայոց է վերաբերում , թող հին Գերմանացիք և արդի Իսլանտացիք դոնէ մեզի օրինակ լինին , որոնք իրանց աղայոցը , որչափ վափուկ լինին , անվնասն առնելով թէ սուքը և թէ մարմինը կըւանան : Մինչև այսօրս Սկոտիայի լեռնախորմեան տիկիները այս կրթութեանը վաղէցնում են իրանց աղայոցը և արդէն ապահով են , որ սառնասարսուռ ջուրն անգամ վնաս չի բերում նրանց : Պիտի շարունակուի :

Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

(*) Անդրկայումը Ռէլս նահանգին մէջ հորեր կան , որոնք հրաշագործ են անուանուում ու ցատոտ աչքեր և մարմնի տկարութիւններ են բժշկում : Գետ արեւ չդուրս եկած շատ մարդ իբր ուխտատեղի այս տեղ է դիմում : Բժշկութիւնը առաջը , իրան է , միմիայն շրջադաշտութիւնն և վաղ դարձներն է . բայց ոչ ոք այս վարժութիւնը չի կատարել , թէ որ աւելորդապաշտութեան քօզի տակ , որ ըստ լնքեան մի չարիք է , չպատուիրուի նրանց :

(**) Լ. Բի ժամանակ Անդրկայոց թղ , Նիւթական և թղ , մատուր դատ-

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՍՕՍ Լ ՎԱՐԴԻԹԵՐ

Շարունակութիւն : (*)

Ժ Ա .

Գարունը քանի կհայ , տաքացաւ . Մայիսի մընին կտակիր , Օգոստոսի ամիսն ընէր . երկինքը ամէն օր հէնց պարզ ա ընում , որ դեղապետի համար ամառի նշանն էա դանիլ . արևի թէժութիւնը քաջալի զլուինն էրումա . էն յիքանիքը , որ մի քիչ ջրգլխի են , էլի կանանչի ծեղ երևումա ամիսերումը՝ չուաք տեղերումը . թէ չէ , ինչ որ ներքեի յիքանոնց հաշն ա , Աստուած հեռու անի . կասեա , թէ ամառի չօլ ընին . չիման տեղ երադում էա տեսնիլ : Աշտարակու որ քուչոյն անց ես կենում , ամէնի բերնիցն էլ լսում ես , թէ էս տարի մենք եսիքներս պտի ծախենք , թէ մի քանի օր էլ ըսէնց գնայ . Աստուած մեր մեղքը մեր երեսովն ա տալի . Հորային ընիլը հերիք չի , թըրթուան էլ մի կողմիցն ա ծառերը սունդ անում (փչացնում) , խնձորենիքը , ծիրանիքը ու չլորիքը , կասեա , թէ մի մին Բրդի աղի չատիր ընինն բռնած՝ թրթռի ձեռիցը . անաչէններ , մեր քրիստոնէութիւնը վերացելա , հաւատներս ջրլիս պակսելա . ամէն տարի էս վախտ սուրբ Գէորդի Մատուքը , մեռնիմ նրա սուրբ դօրութիւնին , երկու հետ ընրած էինք ընում , էս տարի սուրբն էլ ենք մաներիցս քցել , Աստուած էլ հեաը . էս մեր կոտորուած երեխէքը նուրին (լաղարէ) էլ չեն ման ածում , բաղքի Աստուծոյ սիրտը քաղցրանայ վրձներս , մի լիս ու ճար անի : Ըսէնց խօսում էին մի քանի մարդ իրար հետ ճանճապաննց դրանը կաննած , երբ որ Գարեգինը վաղ վաղ անց էր կենում ընտեղից : Կաննի , կաննի , կանչեց նրանցից մինը , խալֆնայ Գարեգին , ախար էս ինչ պատուհասա , գրի սե ու սկստակը դուք էք հասկանում , ինչա ասում գիրը էս տարուան համար , անձրես պըտի դնայ , թէ չէ ձեռներս լուանանք , ումուսներս կտրենք , յետ նըս-

տխարակութիւնը թերի էր . իսկ հիմայ զրեթէ որա զրութեան համեմատ կը կրթուին :

(*) Տէս Տեաքակ Ա. Բ. և Գ. :

տինք : — Ի հարկէ չի գալ , ասեց Գարեգինը . մի տեղ , որ ջերմեռանդութիւն չընի , սըրբերի պատիւը վերանայ , Աստուածը մոռացուի , թափօր չընի , ընտեղից Աստուած չի հեռանալ : — Ընչանք հիմի մենք էլ եղ ելինք խօսում , ասեց էն մարդը . ունի էք ասում , մեղքը տէրտէրների չլինքը , նրանք երբ մեղ քարոզեցին , Աստուծոյ ճամփէն սարվացրին , մեր խէր ու շառը ճանաչացրին , որ մենք արինք ոչ . ես իմ բռակալ (կոպիտ) , կարճ խնդրովս լաւ եմ հասկանում , որ մեղքը ձերն ա . մեր տէրտէրները , թէ որ մեղ քարոզեն , մեր քրիստոնէութեան պարտքը սարվացնեն , հէնց ժամ ասեն , որ ժողովուրդը կարողանայ բան հասկանալ , ժողովրդի հետ արդիւնք տալու ժամանակը լաւ վարուեն , հէնց անեն , որ ժողովրդին իրանց սիրել տան , էլ ընչի ըսէնց կանենք : Մենք որ կանք , ոնց որ մի ոչխարի սուբու . որտեղ տանիս , ընտեղ պըտի արածենք . այ տեղն ա էկել , ընչի չեն միտք անում , թէ հալլաթ Աստուծոյ բարկութիւնն ա , որ էս զեղի գլխին թափելա . մի խրատենք ժողովրդին , յետ դառնան իրանց չարութիւնիցը . սուրբ Գէորգ ունինք , պապական մեր սովորոյթն ա , որ ամէն տարի պսիւբերենք . քարոզենք , բալքի գնան բերեն . Աշտարակ զեղը երբ ա տըսից , ողորմութիւնից , մատաղից փախել , որ հիմի փախչի . դու ընիս քու Աստուածը , խալֆայ Գարեգին , կարդին եմ ասում , թէ չէ . թէ մի խօսքը սուտ ընի , բերնիս սիլլի մատդ կոխի աչքս հանա , թէ չէ ախար էս ինչ ա մեր տէրտէրների արածը : Գարեգինը տեսաւ , որ էս մարդը տաքացած ա խօսում , ամէն էլ տէրտէրի վրայ ոտն են բարձրացրել , լաւ ես ասում , ասեց . խօսքդ աւետարանի կողքին գրած ա . հիմի ինչ էլաւ էլաւ . էքուց անկաջներդ ձէնի պահեցէք , պատրաստի կացէք , ակրաթին (մօտ 10 ժամին) զանգակի ձէնը որ լսէք , դուս էկէք , որ սուրբ Գէորդի մատունքը բերիլ պտենք , բալքի մի փարատութիւն ընկնի . նոր ըտուր վըրայ էին խօսում ներքեւ քէթխուղէքն ու մենք տէրտէրը . ասեց ու գնաց : Էս մարդկանցից մինը զգիր Սուրենն էր . հէնց որ լսեց , միտքը քորելով՝ փէտը քաշտալով՝ ընկաւ քուչէքը , չաւ արեց , թէ էքուց պտի սուրբ Գէորգը բերեն . ուրիշ տեղ չի գնաք :

Էքսի օրը արեւ մի քիչ բարձրանալից յետոյ՝ զանգակները քաշեցին . տիրացուերը հաքան ժամաշապկները . որը քշոցը վեր կալաւ , որը՝ խաչվառը , որն էլ՝ մումիեր բռնած՝ առաջ ընկան . Գարեգինն էլ նրանց կարգի քցելուց յետոյ , բուրվառն ու շապիլը վեր կալաւ , գնաց . մի տիրացու էլ շարականը խտանց տարաւ . տէրտէրներն

էլ չորջառները ժամհարի կռնատակը սոււած , որն էլ իրա ուսին քցած՝ դնացին դպա Մողնի . ժողովուրդն էլ , մէր ու մանուկ , տէրտէրների քամակիցը Մողնու թառովը (բարձր ճանապարհ) վիլու դնացին : Ընչանք ժողովրդի գալը տէրտէրները իրանց դարդ ու դարգարանքովը , տիրացուներովը յառաջ ընկան , գնացին Մողնի ընտեղ նստող Հայրսուրբի մօտ . ժողովրդի բերնիցը խնդրեցին , որ սուրբ Գէորգի մասունքն առնի ներքե գայ : Նա էլ « օրհնեալ լինին ձեր ժողովուրդը , ասեց , Աստուած իրանց հաւատն օրհնի , աչքիս վրայ , այս սնաթս . տղայ , (իր ծառային ա նստաւ) կօշիկներս բեր , վեղարս սրբի տնւր , ֆարաջէս բեր հագցրո՛ւ , խցի դուռը ամուր փակի , այս երեք օրը Աշտարակ կըլինինք : Հայր սուրբը փառաւորի , էն սնաթը պանորաստուեց , դնաց ժամի դուռը բաց արեց , Մասունքները խորանիցը հանեց , տէրտէրների հետ ինքն էլ չորջառակալեց ու ամէնքը մի մասունք վեր կալան , ինքը բռնեց սուրբ Գէորգի երծաթի ոսկէջրած աջը , մնացող տէրտէրները մինը զլսաքարը , մինը դադաթը , մինն էլ էն դռնաւոր մասունքը , ղզխտաւորուած , շարական ասելով , խաչ ու խաչփառով՝ մենծ հանդէսով եկան դպա Աշտարակ : Հէնց հասան Պատաշարը (Մողնու ճանապարհին մի տեղ) , ջերմեռանդ ժողովուրդը , որ ընտեղ սպասում էր , գառան նման բաց ու բոյը քցած՝ զլինները բաց , արտասունքն՝ աչքներին՝ թափուեցին յառաջը : Կնանիքն էլ ամէնքը բոբիկ ոտով , ճամփի քար ու քօլին , փշին , տատաշին , գետնի տաքութիւնին մտիկ չի տալով , ու սուրբ Գէորգ են կանչում , քու զօրութիւնին մատաղ , մեր տէրն ու պահապանը դու ես , էս տաք ջրին մի հով ջուր ածա՛ , մեր լսոյ ու աղաղակը լսի՛ , մեր երկխեղանցը խեղճ արի՛ . որ կողմն էլ մտիկ ես տալի էս չօլը , քօմմա մարդիկ են , ձեռները երկինք բարձրացրած՝ ղինաւոր սուրբ Գէորգ են ձեն տալի : Հայր սուրբը կաննեց ըստեղ ընչանք սաղ ժողովուրդը համբուեցին ու մասունքի քամակիցն ընկած՝ եկան Կարմաւորի յառաջը , գեղի զլուխը ու ըստեղ թափօր արին : Հիւանդներն էլ փաթաթուած , զլանները կապած , ընչանք ըստեղ էին դուս էկել սուրբ Գէորգի յառաջը . հէնց որ տեսան , մուռացան իրանց ցաւելը , աչքներիցը արտասունք թափելով , ընկան մասունքի առաջը ու տաք սրտով համբուեցին . թաքօրից յետոյ էլի շարական ասելով գեղի զլխավիլուովը դնացին դպա սուրբ Մարիամ եկեղեցու թաղը : Շատ մարդիկ էլ մատաղ արին յառաջին . որն էլ մի աչառ (արջառ ,) կամ մոլի , կամ ոչխար բերուց մասունքի առաջին անկաջը կտրեց , յիտ տարաւ , որ

էն նրա մատաղն ընթիւ : Երբ որ հասան գեղի մէկէլ զլուխը՝ մին էլ ընտեղ թափօր արին ու պտտելով բերին Ամենափրկիչ եկեղեցու յառաջը . մին էլ ընտեղ թափօր անելուց յետոյ , խաչալուսայ արին առուի վրայ , սուրբ Գէորղի աջը քաշեցին ջրի մէջ , որ էրթայ յիւրանիքը թրթռուը կտրի . յետոյ սարան ժամուը սեղանի վրայ բազմացրին . Հայր սուրբն էլ կողքին կաննեց , զանձանակ քցողներին ա մտիկ տալի : Ժողովուրդը չի կշտացած էնքան համբերուցը՝ էլի կխտուկ , կխտուկ լցուում էին ժամ ու ուղիղ սրտով խէչհամբուր քցում : Սօսն էլ որ ընչանք հիմի ութ անգամ համբրած կըլնէր , ընչանք կտցաւ ժամը խորլաթացաւ , ուխտ անողները քչացան , էկաւ մին էլ չոքեց մասունքի առաջին ու սուրբ Գէորղին մի դառը մատաղ խոտտանալով , աղանչաք արուց , որ իր մուրազը կատարի : Տէս ինչ ա խնդրում . ընդուր են ասիւ « պըտուլն իր դարդը կըլայ , աղուաւը դաւ , դաւ կանի » , էն խալխը աղօթք են անում , թէ Աստուած մի անձրև տայ , նա իր մուրազն ա ուղում կատարիլ տայ :

Իրեք օր սուրբ Գէորդը մնաց Աշտարակ . Աստուած աղաչաւ ժողովուրդը ընչանք մատաղ ու կարամներով զինի խոտտացան , թող զիրանց քրցած զանձանակը , որ Մոզնու միաբանքը ութ ամիս ուտէին , հատնիլ չէր : Տասն ու հինգ հազար դեան փող ու իրեք կարաս զինի յատուկ հէնց Հայր սուրբին իրան տուին , որ նեղութիւն էր քսչել , մասունքը բերել : Իրեք օրից յետոյ սուրբ Գէորղի մասունքը ինչ հանդէսով որ բերիլ էին , յետ սարան : Երկիւնքն էլ նուրին շինեցին ու ման ածեցին . երկուսը կռնիցը բռնեցին , մինն էլ տոտրակ ա վեր կալլ , մէկէլն էլ մի պտօի բըժութ ու ման են զալի աները . որ դրան առաջին կաննում են , ասումնն

Նուրին նուրինն էկել ա ,

Աջբա հուրին էկել ա .

Շիկա չապիկ հաքել ա ,

Կարսիի ցոտիկ կապիլ ա .

Եղ բերէք պորտը քսնք .

Ջուր բերէք զլիւնն ածենք .

Մեր նուրինի փայը տուէք .

Ուտենք , խմենք , քէֆ անենք :

Կնանիքը մի՛ աման ջուր բերում են լցնում էլ նուրինի զըլիւնն ու երկիւնքանցը բրինձ , կամ եղ , կամ ձու տալի , որ տաննն քէֆ անեն : Էն իրիկունը , որ սուրբ Գէորղի մասունքը տարան ու նուրին էլ ման ածեցին , մի պտօիլ ամալ Ալաղեաղիցը վեր կացաւ , զգա Մա-

ախ գնաց . քիչ քիչ շատանալով՝ երկնքի երեսը թղպեց ու կէս սը-
հաթից յետոյ մի հէնց անձրև եկաւ , որ աշխարհքը շինեց ցեխ ու
բաթլախ . իրեք օր իրար վրայ կտրուեց ոչ . յիքանիքն էլ կշտացան ,
տաւարի արօտն էլ լաւացաւ , դռերն էլ մի թիղ կանանչեցին , բոխն
էլ դուռ եկաւ , արտերն էլ իրանց կարգին յառաջ եկան , մի չաբթու-
մը երկու թիղ բարձրացան . աշնավար ցորենները հասկը քշելուն մօ-
տացան , գոգրնավարների սմբուլներն էլ հէնց ցնծին էին տալի իրիկնա-
պահերի վեր կացած բարակ քօռուկը , որ կասես պտոխի դեօխի տալ-
ղէք (ալիք) ընէին , որ քառու վախտը խաղում են պսպղին տալով , մոխի
տուռդի սիրտը ճխում էր ուրախութիւնիցը . թրթռուք հօ ընէնց վը-
չացաւ , որ նշանը չէիր դտնիլ . բըները , պօժերը , որ ծառերի վը-
րա բռնել էին , քօռմա ջուր գոռան . ամէն մարդի բերնից էլ փառք
ու շնորհակալութիւններ էր , որ ընտամ էր Աստուծուն . Աշտարակը իրա
առաջուան զեղեցկութիւնը ստացաւ , ամէնի սիրտն էլ տեղն ընկաւ .
Մեր Սօսը հօ ամէնիցը շատ ուրախացաւ . քանի օր էր , որ Վարդիթերին
չէր տեսնում , հիմիկէց դէնը զիտէր , որ կէրթայ յիքին , ընդուր համար
ճամփէքումը բռնուն էր պահում :

Մի առաւօտ Վարդիթերին մէրը զրկեց յիքին , որ գնաց թթենու
տերև բերի ապրջի ճիծուի համար . խեղճ աղջիկը չէր ուզում գնալ մէ-
նակ , համա մօր խօսքիցն էլ չէր կարող դուռ գալ . վեր կացաւ , առաւ
դաստախոնը , դնաց յիքին . իրա Գաղիկ աղպէնն ընտեղ էր , նա պը-
տի քաղէր ծառիցը վեր ամէր ներքե , ինքը կապէր դաստախոնի մի-
ջին ու բերէր . չալակեց տերևը , յետ դառաւ ու դեռ մի քանի աղըմ
(քայլ) չէր փոխել ոտը , յետ մտիկ տուռը , տեսաւ , որ Սօսն ու Գարե-
ղինը կուռ կուռի բռնած՝ ներքևիցը դալխ են , քիչ ա մնացել , որ համին .
խեղճ աղջիկը քաշուեց պատի տակը , երեսը պատին դէմ արեց ու տերևն
ուսին կաննեց : Սօսը հէնց իրա համար էր առաւօտեանց դէսը տրափմը
տալով ման գալի . հիմի նա ինչ պտի ձեռք բերի իրա պատին ու-
մուտ դնելովը . հասաւ իրան , կաննացրուց Գարեղինն զարաւուլ , որ
մարդ չի տեսնի , ոնց որ Կռունկը դաշտումը քշերը վեր գալուս մինը
պահապան ա կաննացնում չորս կողմը մոխի տալու :— Ա՛խ , իմ հօգուս
հրեշտակ , ասեց Սօսը , ընչի ես երեսդ ինձնից չուռ տալի , քու երեսը
տեսնիլը իմ սրտի ուրախութիւնն ա . չընի թէ սրանից ընիս աման-
չում , իմ սրտի խորհուրդը սրա կշտին թաքուն չի , սա իմ ախպէրն
էլ ա , քոնն էլ . յետ մտիկ տուր , մի խօսք տուր ինձ , որ սրտա մի
ուսուտ ըլի . յետ դաւ ու ասան ինձ , թէ խօսքիդ տէր ես , ինչ որ ասել-

ես . ընչանք մեռնելու դուռը հետս կըզնա , թէ յառն էն տեղն ընկնի .
 ասան , մի ամանչիլ , ասան , թող իմ ու քու աղիդ Գարեղինը իր անկաջովն
 իմանայ . սա թող մեր էրկուսի մէջտեղը Աստուածակոյս կողմանէ վկայ ընի ,
 ես սրա ջանին էլ մեռնիմ , քունին էլ . ակա , ինչ կընի մի ասես տեսնիմ
 սիրտդ ինչ ա ուղում , քարի տակիցը ճարեմ , բերեմ . կընի , որ վեր-
 ջին տեսնիլս ընի քեզ . էլ ըսէնց խորվաթ տեղ չեմ կարող քցիլ . ա-
 սան , քանդիլ մի սրախ հիմքը , թողնլ պտես չլինքս ծուռը՝ խաչերի
 դռներին ման գալով՝ դրի բանատեղ ընիլ , թէ խօսքիդ տէր ես , հա-
 լալ կաթնակիր ես : Վարդիթերը աչքերը բարձրացնելով՝ չլինքս ծուռ՝
 մտիկ տուռց Գարեղինն ու ասեց . աղպէր ջան , էս գերութիւնիցը մեղ
 աղատի , ստում ա խոյլն տէրը՝ զօրաւոր կանի . մեր տէրը դու ես . հերիք ա
 ես էստեղ միտք անելով հալ ա մաշ ընիմ , էդ խեղճն կդտեղ . իմ հօրն ու մօր
 քարապած սիրտը դու կըկակդացնես . մեզ ձեռաց մի թողալ , խեղճ արի
 իմ ջահել ջիւան ջանին , որ Սօսի ուղուրին վեր եմ դրել . էս օրէնքից
 դուս բան ա , որ իմ վիզուն քու առաջին պախտ էկաւ . իմ թայ աղ-
 ջիլը քեզ պէս պատուաւոր տղի հետ խօսանց , դու լուռած չի , համա
 ինչ անեմ , ինչքան միտք եմ անում , բանը քեզնում ա վերջանում .
 ինչ կուզ ես խմացի , համարձակութիւնիս դիմացի . սա ինձ ասում ա
 խօսքերիդ տէր ես . տէր չընիմ , ինչ ջաւա ա էս թուք ու մօրը վեր
 ունիլը , ես ո՞վ , դուք ո՞վ : Գարեղինը որ տեսաւ Վարդիթերի մղկտո-
 ցը , աչքերիցը արտասուէնքը բուռը բուռը վեր ածեց , մօտացաւ
 նրան , քերս , ասեց . խօսքիցը յետ դառնողը մարդ չի . ես լաւ գի-
 տեմ , որ Սօսը քեզ ա սիրում , դու նրան , ես էլ էրկուսիդ . ըստեղ
 խելք կուղի բանացնիլ , վռադելով բան չի դառնալ . մենք վռադենք ,
 հօրդ էլ բարկացնենք , վեր ունի քեզ տայ ուրիշի , էն վախտը կըսա-
 ղի մեր վրայ ասել , թէ չշատ դիտեցող աղուէսը , ջուխտ ոտով թալա-
 քը (որդպայթ) կընդնի . համա կամաց կամաց , դուք ձեզ համար կա-
 ցէք . . . Սօս , Սօս , վռադ վռադ խօսքը փոխելով ասեց Գարեղի-
 նը . բաց թող , որ բանը խրքեց (խարաք էլաւ) , թող , ծլկուի . .
 աղջիկ վեր կալ տերեղ գնան , հէրդ հրէ վիթեկիցը փետը քաշ տալով
 դալիս ա . ասեց ու ինքն էլ Սօսի հետ հրեշտակի պէս աներևոյթ էլաւ ,
 իրանց քցեցին պատուիլ յիւրին :

— Էս ընչի յետացար , մօտ գալով հարցրուց հէրը աղջկանը , էդ տե-
 բեր ո՞ր ծառիցն ա . էն կարմիր կորդաւոր թթենուցը հօ չի :

— Չէ , ասեց աղջիկը , սխալակ բիզմանայ թթենուցն ա : — Դէ տան ,
 տան , ճիւղները սոված կոտորուեցին . որդի , չաղ գնալու (պօժ դառ-

Նալու) վախճան ա , բալքի ուտին ուստ ընկն կորչին . ծառերս վերջ-
արին էլի . բարով էկող տարի համենք՝ թէ մէրդ մին էլ բռնի՝ պար-
ծենաց : Էլ չի խօսացրուց խելօք աղջիկը . առաւ տերեն ու գնաց . մի
քիչ տեղ որ յառաջ գնաց՝ տեսաւ , որ Անուշն (Գարեգնի քոյրը) էլ
տերեւը ուսին , իրանց յիքուցը դուս էկաւ . մօտացան իրար , բարով
տուին ու զրից անկով երիշները (ընթացքները) ծանրացրին : — Քան
Անուշ ջան , ասեց վարդիթերը . ձեր ճիճուն քնչ վախճան ա հասել .
— Գիտ երկու հետ ա քնել , մենծ քունը չի մտել . մեզ շատ ունե-
լինք , համա պատուի չար աչքը . էն օրը Ամիրկնաց Մարինոսը էկաւ
մեր տունը կրակի . ընչանք իմ տուն մտնիլը , օձադիցը կրակ բերիլը ,
ինքն էլ քամակիցս նի պրծաւ ու մօրս , թէ « աղջի Մարգարիտ , էս
քնչ շատ ճիճու ունիս , լաւ տուուզ տուուզ են » . քան , քեզ դուրբան .
էն օրուանից դէսը դեղնում են ու սասկոտում . էրէկ նոր Պէտքակա-
նենց Համազկն օխտը ձիու մուննաթ ենք արել , որ էկել ա աղօթել ,
նիսգն (վարձը) էլ առել մի մենծ աղլուխ . նոր էս երկօր ա մի քիչ
վրայ ա գալիս . ձերն ինչպէս ա : — Մերը մենծ քունը պրծել ա ,
չազ գնալու նշանները քցել ա . կընի , որ մի շաբթից յետոյ վերջանայ .
մեր ճիճուն էլ հիւսնողացել էր , ու վիտայ էլ աչքից էր , թէ ընչից .
ուղարուկ (գառը խոտ է) մուխ տուինք՝ լաւացաւ : — Ի՞նչ պտի անէք
էդքան ճիճուն , հարցրեց Անուշը . բաժինքիդ համար խիաթի շինիլ
պտէք , տեղաչարսաւ գործիլ տալու էք : Տեսնինք , ասեց վարդիթերը ,
հալբաթ վատերը կեփենք կազ կըշինենք չարսաւացու , լաւն էլ խիա-
թի կըքաշենք . է՛հ , մի բանի պէտքը կըզայ էլի . քան ես իմ , (ես քնչ
գիտեմ) , իրանք գիտեն , ինչ կանեն , թող անեն :

— Էքուց . ծաղկաքաղ ա , խօսքը փոխելով հարցրուց Անուշը , դուք
որտեղ պտի գնաք ծաղիկ քաղելու . Պատուկալոնդը թէ Չորահորի-
կու լանջերը (զառ ի վայրը) : — Չեմ գիտում , ասեց վարդիթերը .
մէրս գիտի . սանդն էլ ա իրա ձեռին , դաստէն էլ . քարն էլ՝ պօպօքն
էլ . ինչ կուզի , էն կանի : — Է բառ մնաս բարին , ես դէսը պտի էր-
թամ , ասեց Անուշն ու ճամփէն ծռեց դպա վիրն իրանց տունը :

Ժ Բ .

Համարածման հորեք չարթի օրը ամէն տան էլ պատրաստութիւն կայ . որոնք ձիան են ճարել , պտի գնան Ծաղկեվանք (*) ուխտ . որոնք էլ չեն ուզում գնալ , պտի գնան ծաղիկ քաղելու : Թունդրներիցը անուշ զաթի հոտը հէնց ա վեր էլիլ , որ աշխարհքս բռնելա . պաշար ա , որ կապում են . խաչալուացի գինի ա , որ տիեերի մէջն են լցնում : Ըխտաւորի տուտը գետի կարմունջն անց ա կացել : Անուշին էլ իրա քեռակինը հետը տարաւ Ծաղկեվանք , որ իրանց ուրախացնի . ջան գիւլումով ծաղիկ գովի : Ամէն ձիու վրայ նստած են երեք հոգի . մի կընիկ , մի աղջիկ թարքին , մի երեխայ էլ առաջին : Ըխտաւորները զընացին , մնացողները ամէն կնիկ իրան թօրունն առած՝ գնացին մի նոր պսակուածի տիրոնջ տուն , որ էրթան յիքանիքը , ձորերը եւ Պասուկլակոնդը ծաղիկ քաղելու :

Էլ յետ յիքանիքը լցուեցին քօմմա կարմիր ու սաղրի մաշկներով , պառաւ կնանիքը իրար մօտ հաւաքուած քչիչացին , զրից տուին , սրա , նրա վրայ բամբասանք արին , համա ջահել աղջկէքն ու հարսները կանանչ ու կարմիր շորերով , վաղէ վաղ անելով , ընկան յիքանոնց թըմբերի , եւ թէ չէ դուերի մէջը . մինը վազում ա մի ծաղկի վրայ , որ քաղի , մէկէլը տեսնելով նրան , ինքն էլ գառան նման թռչկոտալով գալիս ա նրա մօտը ու նրա ձեռիցը չմթում , ինքը քաղում , որ ասի , թէ ես չառ եմ քաղել . ծաղիկ ա , որ զոգերը լցրած բերում են . մինը փըշատու ճուղքը կուացրած՝ նրա ծաղկներն ա ճղքով կտորատում . մէկէլը դեղին ու կարմիր խնկածաղիկը փէշը լցրած՝ ծիծաղալով պարծենում ա ընկերի կշտին , թէ իմ քաղածը լաւն ա քունիցը . մինը բացուեալուկի ծաղիկ ա խտիտ արած բերում , որն էլ բուլի բուլի ծաղիկ , եւ թէ չէ տատաչի ծաղիկ զողն ածած բերին ափումը կնանոնց կըշտին կիտեցին . էլ յետ յետ դառան ուրիշ ծաղիկ . Վարդիթերն էլ մի քանիսի հետ ծաղկի քաղելու էր գնացել , նա էլ իրա քաղած ծաղկներէ բերուց ընտել : Ծաղիկը քաղելուց յետոյ , էկան բոլորվանքի նըստեցին , ամէն աղջիկ իրա բերած ծաղիկը քաշեց առաջը ու սկսե-

(*) Ծաղկավանք է Արայի սար կոչուած լիտը Քասաղ գետի ափին , ուր է սուրբ Վառվառիկա կուսի գերեզմանը մի այլի մէջ ըստ ասանդութեան :

ցին փունջ , փունջ կապիլ , կանանչ խոտի վրայ կիտիլ : Վարդիթերն էլ ծաղկամէրը (*) ձեռն առաւ մի օրինաւոր հազար թուռլու ծաղկից կապեց : Ծաղիկը զովկին սկսեց եալլիբաշի խանումը , որ մէկէկների էլ լիզուն բացուի . աղջկէք , ասեց , դուք ձէն պահեցէք ես ասում եմ ջանս գուշում , ասեց ու վեր կալաւ բարակ ձէնով : (*)

Խնձոր ունիւմ կծած ա , ջանս դիւրում ջան , ջան ,

Չորեք կողմն կրծաթած ա , ջանս ծաղիկ ջան , ջան ,

Ախպէրս ուզեց չի տուի , ջանս դիւրում ջան , ջան

ասի եարի դրկած ա , ջանս ծաղիկ ջան , ջան :

Ա՛յ տղայ հիլ անիլ տո՛ւր — մասնաշափ դիր անիլ տո՛ւր ,

Ինձնից էլ քեզ ճար չի կայ — քաքուրդ վեր անիլ տո՛ւր :

Ես աղջիկ եմ ալ կուզեմ — բարակ միջլիւս շալ կուզեմ .

Երբ ես էկաց ձեր տունը — ոսկին սարէսար կուզեմ :

Կիրակի էլ պաս կըլնի — կրծաթից լաւ թաս կըլնի .

Որդիդ մեռնի վարդապետ — սիրածը ջնաս կըլնի :

Աշտարակ բարձր տեղ ա — ջուրը հիւանդին դեղ ա ,

Սիրածը սիրածին չեն տալ — էս քնչ անիրաւ գեղ ա :

Էն սարը բարձր սար ա — տակը դնջլած քար ա .

Ես քեզ թաքուն սիրեցի — բաս ո՞վ արաւ աչկարա :

Իմ եարըն ինձ եար պաի — ձեռումը ֆանար պաի .

Իմ եարի կաննած տեղըն — մէկ չինարի ծառ պաի :

Ա՛յ տղայ դու հազար ըլնիս — իմ աղպօր սաղար ըլնիս .

Թէ ինձնից ջոկ եար բռնես — դու սրտապառաւ ըլնիս :

Քաքուրդ կալին մեռնիւմ — երեւիլ խալին մեռնիւմ .

Լսելեմ կարգացող ես — սաղմոսիդ ծալին մեռնիւմ :

Ամսիկ ես ամսի նման — շաքար ու դանդի նման .

Իմ նանն ինձ ոնց ա պահել — ծալած գլուխդդի նման :

Կաննեկ եմ ասից բախաց — շաւաղուս տուար կախ ա .

Շէկ տղայ , կարմիր աղջիկ , — թո՛ղ բռնենք իրար հախաց :

Ամսիկ ա ձուն չի գալիս — մի՞նեկ ա տուն չի գալիս .

Էս անտէր բարձի վրայ — առանց եար քուն չի գալիս :

(*) Ծաղկամէրն է խաչածե փնջած ծաղիկ , որ ծաղիկը բաժանելուց յետոյ կընուիրեն եկեղեցոյն :

(*) Ամէն տան միջումն ե վերջումն կըլնեի ջանս դիւրում ջանս ծաղիկը :

Ոչխարն արեւ եմ լազը — դէմ արմել սէլի ակը .

Ով իմ սիրածըս սունի — չի վելի (վայելի) զլիսի թաղը .

Կաքաւը կաննել ա քարին — կտուցը լիքը արին .

Մի աղլուխ վարդ եմ քաղել — զրկել իմ ախպօր եարին .

Ծաղիկը գովեցին պրծան , բերին սուսերէն փռեցին կանանչ խոտի վրայ , ամէն կնիկ իրա բողջի միջինը լցրուց մէջ տեղ . զինու գաւը ձեռն առաւ խանութը , հարսնեւրին ու աղջկերանցն էլ ասեց , որ երեսները դէն արած՝ նստեն . ինքն էլ կոտրած՝ քթալի պէս մէջ ընկած՝ նրանց էլ հայ , խորակ տուուց , մին էլ թէրմունի գաւը : Կնանիքը ջոկ նստեցին քէֆ արին , հարս ու աղջկէքը ջոկ : Վարդիթերի մէրը մի երեխի ձեռով մի սուսերայ էլ շինեց ազապ տղեքանցը , որ յիքու մէկէլ զիհը հաւաքուած էին : Իրիկուան ժամը տուին ու հացից վեր կացան . էս թօբունը գնաց Վարդիթերինց տունը , ընչունքի նրանց նորահարս ունէին , նրա ծաղկաքաղն էր : Մի քիչ դէսից , դէնից զրից տուին ու Վարդիթերը մէջտեղ բերուց ծաղիկը , որ յիքումը գովել էին՝ ծաղկամէրն էլ մէջտեղը դրած . հիմի կարդին նստեցին նորից նոր գովիլ , էն թաւը չէր օրէնքը հիմի ա :

Իմ միջկինս քամար ա — քու ունքերդ կամար ա .

Ա՛ տղայ ինչ ես մտիկ անում — իմ ջանս քեզ համար ա :

Մտիկ սուէք էն դազին — պուտուտուրիկ բողաղին .

Հողն էն հօրն ու մօր զլիսին — աղջիկ կըտայ չորմաղին :

Կաննել ես բարձր սարին — չուխիդ նախշու կարին .

Հեռու տեղից ես գալիս — հըր ա բերածդ բարին :

Քաքուղ թտի ես տալիս — ձեռներդ ծալի ես տալիս .

Էս օր էքուց քցելով — ամէն օր նախի ես տալիս :

Գութանը հաց եմ բերել — բերանը բաց եմ բերել .

Տես քեզ ինչքան եմ սիրում — ձկնով ապակած եմ բերել :

Ա՛յ տղայ ետիմնդ մովա — սուրբ Կարապետը քեզ գովայ :

Ես քեզ իխտո շատ եմ սիրում — քու սիրտն ինձանից հովա :

Կանանչ խառն քիսացու — կարմիր կովը մաացու .

Ես քու հօրը հարսնացու — դու իմ մօրը փեսացու :

Երթկի վրէն թինդնել ես — երթկի կոճը բռնել ես .

Հէրս քեզ աղջիկ չի տալ — ախտո քունդ կարել ես :

Յետոյ խանութը սկսեց հաւկիրը շուռ տալ . տէփուրը առաւ ձեռը ու

չուռ տարով ասեց

Սկզայ սկզայ պատին տո՛ւր , հաւկիրը շուռ տո՛ւր ,

Վախում եմ քնիմ քունս տանի , չարաւս տանիլ տամ :

Մին էլ շուռ տուռը տէփուրն ու ասեց .

Սկիւայ , սկիւայ պատին տուր , հաւկիրը շուռ տուր ,

Վախում եմ քնիմ քունս տանի , չալս տանիլ տամ :

Ամէն մի հետ տէփուրը շուռ տալումը մի հետ սկիւայ էր ասում , ու
զլխաշորիցը բռնած՝ ընչանք մաշկները մի մին տանիլ տալի . վերջին
էլ ասեց .

Սկիւայ սկիւայ պատին տուր , հաւկիրը շուռ տուր ,

Վախում եմ քնիմ քունս տանի , մաշկներս տանիլ տամ .

Յետոյ մի քաղցր ձէնով , աղջկէքն էլ հետը ձէն ձէնի տուած՝ ասեցին .

Համբարձում եայլան , (գնան ,) եայլան ջան եայլան ,

Համբարձումն էկելա , մեր բաշին կաննել ,

Լաչակ ա քցել մէկ մէկի վրայ ,

Մինը տակնանց , մինը վերնանց .

Քա խաթուն Գիւլնդ , հունարդ երեսց .

Համբարձում եայլան , եայլան ջան յալցն .

Խանումը հէնց որ հաւկիրը շուռ տուին պրծան , վեր կալաւ Վարդիթերի
մօրը , թէ խնամի ջան , աչքդ լիս , փառք Աստուծու , անշառ , անխաթայ
անց կացրինք էս հաւկիրը , Աստուծո՞ւ մին էլ ուրախ սրտով , ցամաք
աչքով էս օրը հառցնիս—Աղլիւրդ անսպառ , խնամի ջան , չնորհակալ
ենք , լաւ ուրախութիւն արիր , մեր աչքի վրայ , մեր զլխի վրայ .
բարեկամներ , դուք էլ բարով հաղար բարի , Աստուծո՞ւ էս ուրախու-
թիւնը ամէնիդ տանն էլ ռաստ բերի իրար չնորհակալութիւն արին ,
Աստուծոյն փառք՝ տուին , պրծան :

— Դէ բերէք , Վարդիթեր ջան , վիճակի բղուղը , ասեց Խանումը ,
որ առաջ էր կաննել ամէն բանումը : Մէջ տեղ էկաւ վիճակի բը-
ղուղը լցրած մի քիչ ջուր , մի երկու բուռը խոժող աւազ . վեր դը-
րին մէջ տեղը ու յառաջ պառաւ կնանիքը , մինը մի մատանիք , մէ-
կէլը մի օղ , մինը մի քօրոց , մէկէլը մի սն փող կա դանակի շրջը-
լինկ (անկոթ դանակ) քցեցին մէջն ու ասեցին , « գնացի սաղ աչ-
խարքնը ման էկայ , չատ խէր ու բարի տեսայ , չատ փորձանքների
ռաստ էկայ , էկայ ընկայ էս բղղի մէջը » . հէնցն էլ կար , որ իրեք չորս
բան էր քցում , ամէն մինի համար մտքումը մի խորհուրդ անելով . յետոյ
ամէնքն էլ մի մին բան քցեցին բղղի մէջը . Աստուծանից խնորե-
ցին , որ խէրով բարով վիճակ ընի ու տարան սլանցին , որ առաւօ-
տինց զան բանան , ամէնքն իրանց վիճակն իմանան—Մուրայիթ կա-

ցէք , ձէն տուուց Խանութիւն . աղապ աղէքանց էլմը , ֆէլմը (հնարաղի-
տութիւն) մէ ով չի խմանալ , կըդողանան խափիլ ու առակ կընկնք .
աման վարդիթէր ջան , տան հէնց տեղ դիր , որ աղպէրախնքը չխմանան .
մեր խեղճ երեխի (Թէլլիդարի) բաղդը ես գիտեմ , նրա խաթէն իր հետ ա .
ուղուրի լաւ չի , թէ որ գողանան . ջահէլ աղջկէք , դուքէլ կկէք , էս ծա-
ղիկը տարէք , պահեցէք , որ էքուց ման պաի ածուի , էդ ձեր բանն ա :

Մեր քէյլանիքը էս իրիկուն ըսէնց անց կացնելից յետոյ , մնաք
բարով ասին վարդիթէրի մօրն ու ամէնքը դնային իրանց սնիրը :

Արի հիմի Սօփյը հարցրաւ . հէնց որ յիքանոնց խիզանը ցրուեցին ,
իրիկուայ ժամն էլ տուին , Գարեգինը բաց թողուց Սօփն գնաց ժամ .
նա էլ ջոկնուեց հետի աղէքանցիցը , մէն մէնակ յետ դառաւ , էկաւ
քարափի գլխին նստեց , աչքերը քցեց գետի խշխշան տեղը , մի քիչ
միտք անելուց յետոյ , մին էլ վառուեց ու ջոռուն դառած վեր կա-
լաւ ջան գիւլումը էսպէս :

Գու սիրուդ ինձ կապանեմ — աղջի քու չարը տանեմ .

Գու իմ խօսքիս կամ արի — նանիդ ուղի կանեմ :

Չիթ մինիթանէդ հընմաշ ա — ունքերդ դաշամ քաշ ա .

Աղջիկ ինչ ես միտք անում — իմ ջանա քեզ փեշքաշա :

Աղջի ինչ լաւ մազ ունիս — սոխակի փարվադ ունիս .

Խօսքիս ջուղար չիս տալիս — ինչ չառ էչիս ու նազ ունիս :

Մաղերդ օլորուել ա — աչքերդ բոլորուել ա .

Իրեք օր ա չեմ տեսել — իմ սիրաս մոլորուել ա :

Անգել ես ամպի տակին — ծունկդ ծընկանա տակին .

Ես քեզ ինչ տեղ սիրեցի — խնձորի ծառի տակին :

Եարս զրկիլ եմ թթի — աղջի քու վիպդ փթի .

Որտեղ խաղալու գնաս — ման արի եարկ քթի :

Պատի աղջիկ դալում ես — մաղերդ սղալում ես .

Գեղարդի զտղարին զաս — միսն ոսկոսից հանում ես :

Պատի աղջիկ լաւ աղջիկ — ունիս մենձ համբաւ աղջիկ .

Իմ քեզ ծածուկ սիրելը — ինչու էլաւ չաւ աղջիկ :

Աղջի դու շատ սառն ես — Արարտտեան գառն ես .

Խիսա ճարտար լեղու ունիս — սոխակի բարբառ ունիս :

Ջուրը կըլայ քարիցը — աղջիկ դու կըլաս սարիցը .

Ալես ինչպէս հովանայ — քեզ պէս սոխակ ճարտարիցը :

Էս գիշեր լուսնիակ գիշեր — ձին էկել դիտինը նաչխել .

Գոշդ դէմ արան պաշեմ — կեռ ունքեր , կարմիր թշեր :

Սօսը ջան գիւլումով քարափները դողացնելով՝ բան չի չինեց . գիծ մոզու պէս վեր թռաւ տեղիցը , էկաւ իրանց տունն ու լուռ ու մունջ նստեց . ոչ պոռը պոռչին կայցրուց , ոչ բերանը մանանայ դրուց . մէրը , աղաբերալնքը ինչքան էլ դռն արին , էա բան հարցրին , հօնրան ասած՝ հօ սար ու քօլին՝ մին ա . թէ դու ձեր տանիցը ջուղաբ տուիր , նա էլ քեղ հեա : Խեղճ մէրն ու աղաբերալնքը տեսան , որ էլ չի խօսում , իրանք էլ սուս կացան . խմացան , թէ ընչի համար էր նրա լալանալը :

Հացից յետոյ մէրը տեղերը քցեց , տղեքանցը քնացրուց , Սօսին էլ ասեց , որ մտքի դրածիցը յետ կենայ . գիտէր , որ պաի քչերս տղէն անքուն մնայ , վախում էր , թէ գլխին մի վտրձանք չի գայ . համա Սօսը քառի պէս քառացեղ , լալի պէս լալացեղ էր . ոչ լսեց , ոչ էլ ծպըտայ : Խեղճ մէրը , որ անձախ կրակներումն էր երլում ու չուաքնորումը չէր հովանում , մոտաւ տեղը ու տաղ արուց . չուղեց քնի , որ տեսնի , թէ տղէն ինչ ա ընում , համա լնտան էր , Աղամորդի էր , քնի գալու վախաւ աչքերը իրանց իրանց խփուեցին :

Սօսը նստեղա տեղումը ու աչքերը բաց պահում . քուն ու երազ իրանից փախել են , պե (դե) ա դառել . միտք ա անում , թէ երբ պաի մտքի դրածը կատարուի . մին էլ , կընէր կէս քչեր , տեսաւ , որ քչերը ցերեկ դառաւ . արեի շողքը երթկովը ընկաւ տուն . ինքն էլ սաքի , թէ Ապարան մի դաշտ տեղ կաննած ա . էն դաշտի ծաղկների խշխշոցը , նրանց ունդը , հոտը , սիրունութիւնը , էնտեղի հազար տեղից վազող աղբիւրների հայլու պէս պարզ ջրերը իրա սիրտը հէնց ուրախացրին , որ էլ չէր կարծում , թէ աշխարհքումն ընի . էս տեղը մի հարկը հեա տեսած կընէր , ըսկի միտը չէր գալի , թէ մի օր ըսէնց տեսած ա . պապերիցն էլ չէր լսած , պէլացել էր մնացել : Մին էլ էն տեսաւ , որ մի սատոիկ քամի Մատիսիցը դողա Ալադեաղը գալով ձէն ա տալի . պատրաստ կացէք դաշտեր , քօլեր , ծաղկներ , խոտեր , ձեր տէրն ու տիրականը , էս աշխարհքի մէրը դալիա ա : Էս ասելով , քամին անց կացաւ ու քամակիցը Մատիսը էկաւ . նրա առաջին սիրուն , ջահել աղկէքը իրանց քաղցր ձէնովը ջան գիւլում ասելով դալիա էին , ձիւներին մի մին վունջ ծաղիկ բռնած . Մատիսը հասաւ Ալադեաղին ու ճտովն ընկաւ նրա , փաթաթուեց ու ասեց . աղաբէր ջան , էս օր թող ուրախանան ամէն սիրեկաններ , որ իրանց մուրաղին հասնիլ պտեն : Վերջը իրանց գլխին ինչքան ծաղիկներ կար , հրամայեց , որ լեղու ընին ու ասեն , թէ ընչի համար են . մինն ասեց , թէ ես գլխացաւի դեղ եմ . մէկէլը , թէ որտեղ ինչ ցաւոս մարդ

ընի, ես նրան կըսողայնեմ. մէկը, թէ ով որ իմ ջուրը ծծի՝ էլ մեռ-
նիլ չի. մէկէլը, թէ ով որ իմ տերեւիցն ունենայ կշտին, ինչ մուրազ
աւի կըկատարուի ու ամէնը մի տեսակ լաւի պէտք դառն ասեցին:
Սօք հէնց որ էս վերջինի խօսքը լսեց, վրայ թռաւ, որ մի տերեւ
էլ ա պոկի նրանից. համա էն սո՛ւթը Մատինն ու Ալադեազը ի-
րարից ջոկնուեցին, Սօք մնաց էլ յետ Ապարանու դաշտումը: Սրա-
նից յետոյ տեսաւ, որ մի սուփրաց բաց էլաւ եղ չայիր չխմանի վրայ.
աշխարհումս ինչքան կիրակուրներ ու անուշեղէններ կային, էդ սու-
փրի վրէն չարուեցին. մին էլ էն տեսնիս, էկան Լէյլին ու Մաջլու-
նը կուռ կուռի բռնած՝ ուրախ ուրախ, ծիծաղալով, նստեցին սուփրի
վրայ, հաց կերան, ուրախութիւն արին. Լէյլին գինին ածում էր տալի
Մաջլունին, նա էլ՝ Լէյլուն. յետոյ մի թաւ գինի լցրուց Լէյլին ու
տուռուց Մաջլունին, ասելով. սիրելիդ իմ, մենք ըսէնց ուրախութիւնի
միջի ենք, ըսիլ էլ չենք ասում, թէ էս օր մի մարդ կայ, որ քանի
իմ ու քո քէֆը տեսնում ա, սրտի եարէքը նորանում են ու մեր ա-
ռաջին դուզ դառած կաննել ա. ուզում ա, որ իմանայ իր զլխի գա-
լացուկը. ինչ ես ասում, նրան ինչ ջուղաք տանք. բեր էս ուրա-
խութիւնիցը նրան էլ զամաթ անենք, թնդ գնայ իր մուրազին հասնի:
— Սիրելի Լէյլի, ասեց տրամելով Մաջլունը, գինու թասը ձեռին
բռնած. էրնէլ մարդի սիրտ խմանայիր, նոր ասէիր. օրհնութիւն դու,
բանի տալը չխնայած խօսում ես. լեղի կըխմեմ ու ես էս գինին էլ
չեմ խմիլ, ասեց ու թասը տուռուց փանտովը, ձեռը քցեց Լէյլու ճը-
տովը ու անկրկոյթ էլաւ: Սօք էս թասի չրխկոցիցը վեր թռաւ,
տեսաւ, որ նստած տեղը քունը տարած ա էլել, էս ամէնը երազ են
էլել. համա աշկարայ խնայաւ իր միջումը, որ սրտինը չի ընում.
սիրտը կոտրած երեսի վրայ ընկաւ բարձի վրայ ու էլ իրան խնայաւ
նչ. մին էլ աչքերը բաց արուց, տեսաւ, լիւն էրթկովը տուն ա
ընկել:

Աստուծոյ լիսը բացուեց, կարմիր արեւ ռսկու պէս պսպղին տալով՝
Մատինի վրիցը սող աշխարհքը բռնեց. տասը տարեկանից ցած աղ-
ջկէքը մի մին աշփուր գլխներին՝ ծաղկի փնջերով լիքը, դռնէ դուռը
ման են գալի, ամէն տան մի փունջ տալի ու ասում, « ծաղկամօր
փայը տուէք » . նրանք էլ կաթն ու ձու են տալի կամ բրինձ, որ
տանին իրանց համար կաթնով փլաւ էինն. ընչունքի էս օր ամէն
աղքատ տան էլ պոփ կաթնով կիրակուր էփվի. ունևորը չունևորին
կըղրկի. ծաղկամէրն էլ, ծաղիկը բաժանելուց յետոյ տանում են

կարմրաւոր եկեղեցու դուռը համբրում ու ընտեղ վեր դնում :

Վարդիթերի մէնն էլ Համբարձում հինգշաբթի քշեր՝անայ վեր կացաւ տեղիցը , կաթնովն էփեց ու ղրկեց իրի՛նուան վիճակ՝ քցողներին կանչիլ տուուց , որ գան վիճակը հանեն : Վարդիթերի սիրտը տրփտրփում էր , թէ երբ պտի վիճակը հանեն , որ իր բաղդը փորձի :

Խաշխը հաւաքուեցին ու խանումը , որ աղաջբաշին (զլխաւոր դերանն) էր , բերուց մի պստի հինգ տարեկան անմեղ աղջկայ , որ խէր ու շառու դեռ չէր ճանանչում , նստացրուց նրան մէջտեղը , զլխին քցեց մի կարմիր քօղը ու վիճակի բղուղը տուուց ձեռը , որ հանի . ինքըն էլ վեր կալաւ ու ասեց .

Սիրել եմ սերն երեսին ,
Ռէհան թերն երեսին ,
Ու իմ սիրածն ինձ չի տայ ,
Աստու կրակն երեսին :

Երեխէն ձեռը տարաւ ու հանեց մի աղջկայ մատանիք . ամէնը մի տեղից ձէն տուին . աչքդ լիւ , լաւ կըլնի բանդ , վիճակդ լաւ դուս էկաւ . Յետոյ խանումը մի առն էլ բան ասեց , մինն էլ դուս էկաւ , համա չի սաղեց . խեղճ վիճակի տէրը սկսեց նոթերը կիտիլ ու հոգեց քաշիով յետ քաշուիլ դրադ . համա քէյվանի կնանիքը ասին , որ մէկէլ քցեն բղղի մէջը բալքի սիւսըվեց :

Յետոյ ամէն կնիկ մի մին դէից մի բան ասեցին . որի վիճակը լաւ դուս էկաւ , որինը վատ . վերջը խանուին ասեց .

Երթիկ երթիկ բռնել ես ,
Երթկատակին կռնել ես .
Իմ նանը քեզ աղջիկ չի տալ ,
Անուշ քունդ կտրել ես :

Արի քօռ թալահը տես , վայ նրան , ինչ Աստուած չի յաջողի . էս վայը մեր Վարդիթերի զլխին էկաւ . էդումը դրա մատանիքը դուս էկաւ . ամէնն էլ մտիկ տուին խեղճ աղջկայ երեսին , որ հէնց տեսաւ իր մատանիքը թէ չէ , աչքերիցը զղլալով վեր ածեց ու հէնց ուղում էր առնիլ գնալ յետ , մէրը մին էլ քցիլ տուուց , թէ ինչ ա բալքի Աստածու աչքը վրէն քաղցրանայ , աղջկայ սրտովն ընի վիճակը :

Մի քանիսիցը յետը մին էլ ասեցին .

Ծաղիկ ունիմ ալայ ա ,
Ալայ չի ալլալայ ա :

Եար բռնիլը լաւ կըլի ,

Բաց թողալը բաւայ ա :

Էլի երեսնէն ձեռը տարաւ , բողիցը հանեց . էդ խեղճ Վարդիթերի
բողիցը էլի իրանը դուս էկաւ . ջըլիս սիրտը կոտրած , աչքերը ղի-
տինը քցած՝ ասեց . մին էլ քցեցէք , հանքն իրեքունն ա , բաւքի ո՞վ
դիտայ լո՞վ վիճակը ըմէնց ա : Վերջը մին էլ ասեցին .

Էս օր ուրբաթ ա , պաս ա ,

Ծոցինդ էրծաթէ թաս ա :

Հողիդ դառի վարդապետ ,

Խիստ իր ասում չհաս ա :

Մարդի բան , որ մի հետ թարսուի , օխտը տարի էլ չարչարուես , չես
կարաւ դըստիլ . էս էլ մեր խեղճ աղջկանը դուս էկաւ . ամէնքը ջուր
դառան ու սառած՝ մնացին իրար երեսի մտիկ տալով . տեսան , որ աղ-
ջիկը ռանգը ջըլիս քցեց , սկսեցին ամէնքը մի դհից սիրտ տալ . մինն
ասեց . վիճակն ինչ ա , որ աւատում ես . մէկէլ՝ թէ սարքովի բան ա ,
կնանոնց խեղքից դուս էկած ու դհա ուրիշ ըմէնց խօսքերով՝ ուղեցան
Վարդիթերին ուրախացնեն : Վիճակը , որ պրծան , բողի ջրիցը ա-
ծեցին մի թասի մէջ ու երկու կնիկ իրանց բթերովը (բութ մասն)
բռնեցին բոշ . մէկէլը սրտումը մի մուրաղ արեց ու ձեռը ջրի երեսին
քսելով՝ ասեց . թէ աջ պտտվի , խէր դայ . թասը էն սհաթը առանց
ժած տալու պտտվեց աջ . էս դհիցը էն դհիցը աչքալիս խօսացին , որ
նրա սրտի մուրաղը կատարուեց : Յետոյ ամէն կնիկ էլ սրտումը մի
մուրաղ անելով՝ ձեռները քսեցին . որինը աջ էր պտտվում , աչքալիս
էին խօսում . որինը ձախ՝ ասում էին սուտ բաներ են , սրտի ունու-
նեք են , ուրիշ ոչինչ (*) : Մեր Վարդիթերն էլ մտքումը էս դրուց .
Սօսին թէ կարողանամ էս աշունք ուրախացնել , աջ պտտվի . համա
ինչ օգուտ , նրանը ձախտելուցն էր վեր կացել էս օր : Կնանիքը տե-
սան , որ նրա բանը չի յաջողեց , ասին . էս օր քու օրը չի , էս օր
քեզ վրայ չէկաւ . օրիցն ա , թէ չէ մի հետ էլ ա լաւ կընէր վիճա-
կըդ . համա նա իր գլուխը հէնց առաջի վիճակումը լաց էկաւ , ըստոնք
աւելորդ էին :

(*) Այս վիճակի սովորութիւնը Հայաստանումը ամէն տեղ կայ և ջուրը
բաժակով սրտիս ածողը իրանք են , որ իբրեւ խորհարդ կը պահպանեն իրանց
մէջը , ուրիշներին հաւատացնելով , թէ ինքն իրան է պտտվում :

Ամէն բանը երբ որ վերջացաւ , սուփրէն ընկն քցեցին . սպառաները ջուր նստեցին , հարսն ու աղջկէքը ջուր կաթնովի ամանները յառաջ քաշեցին , կերան ու վրէն էլ խորովածը , նրա վրէն էլ ոսկու ռանգ պինդ մի մին խմեցին ու օրհնեցին էս օրուան վիճակը , որ ունը լաւ դուռ էկաւ . լաւ . ունն էլ վառ դուռ էկաւ , Աստուած տայ , որ լաւանայ ու երբ որ հացից սլոծան , չորհակալութիւններ անելով ամէնքը իրանց երկնէքը վեր կալան ու գնացին . հիւանդատէրերն էլ վիճակի ջրիցը մի մին թափ մէջ լցրած տարան , որ նրանով լեղոյննն , բալքի սաղմանն , աղապ աղջկայտէրերն էլ տարան աղջկերանց գլուխը լուանան , որ մաղերը երկարի : Մեր Սօսն էլ մի կնկայ մի դանակ էր տուել ուրիշ տան , որ իր համար վիճակ քցի : էս խեղճի վիճակն էլ հէնց էս էր դուռ կէկ

Երթիկ երթիկ բռնել ես ,

Երթկակոճին կոճել ես .

Իմ նանը քեզ աղջիկ չի տալ ,

Անուշ քունդ կտրել ես :

Սօսը հէնց որ իր անիւնը վիճակի համար ըսեց , գլխին կրակ վառվեց . աղբար էլած՝ ընկաւ յիւրանիքը ու ինքն իրան կորցրածի պէս թառակէ թառակ (թաղէ ի թաղ) ման էր գալի . ընչանք ընտելանք քարէքար զխաւ , որ իրիշնապաճ մօտացաւ . յետոյ տեսաւ , որ բան չի դառնում , յետ դառաւ գեղը գնաց Գարեգինեց տունը . ընչունքի մի օղ էլ Անուշին էր տուել , որ Ծաղկէվանք իրա համար վիճակ բանայ . տեսաւ , որ Անուշն էկել ա ու հէնց իրան տեսաւ , տխուր , արտում ասեց , ողորմի Աստուած : — Ողորմի ծնողացդ , դիւակդ տայ , ասեց Սօսը . կերած խմածներդ ձեզ անուշ , տեսածներդ պատմի . հլա մի առաջ ասան տեսնիմ . ալչու ա վէքդ , թէ թօխան . (աչխնքն յաջողուեց , թէ չէ) : — Ե՛հ , ալչու , թօխանով , որ մարդի գլխի դաղացուկը խնայուել էր , ունքերը վրայ տալով ասեց Անուշը , հիմի էլ ինչ մնացած կըլնէր աչխարհքումը թաքուն . սաքի ինչ ասեմ . սար ու քօլ էլ քեզ հետ խնաղ են էդ բանումը , Աստուած ա մնացել . վիճակդ լաւ չի դուռ էկաւ . ուխտատեղիցը նոր էկած , կարսղ չեմ քեզ խալիկ : Սօսը երբոր լսեց , կըսան (կրկին) դարդերը աւելցան . վեր կացաւ տեղիցը , որ դուռ ըլնի . համա Գարեգինը բարկացաւ նրա թիկ սրտի վրա , թէ դու կնիկ ես , ինչ ես , որ էդ թահրը ասին , ոյին , պառտաւկան բաներին աւատում ես : — Չէ ասեց Սօսը , քչերս ինձ ամէնն էլ յայտնուեց . Մաջլունի խօսքերը սրտիս ումուտը կտրեցին , առնա քանդեցին . ինձ ըստուց յետոյ մնացել ա գլուխս տունիլ կորչիլ աչխարհքէ աչխարհք :

— Տօ , նստի՛ ւյ խելքապակաս , ասից Գարեգինը . տես թնչ լաւ պատմութիւն ա անում Անուշը . թնչ բաներ ա անց կացել Ծաղկէվանք . աղջիկ , արլի մին էլ պատմի տեսածներդ :

Անուշը կէտ ոտի վրա կաննեց ու ասեց . Է՛հ , ինչ կար . ամէն տարուայ ոլէս մի սորի էլ էս էր : Են Ծաղկէվանքայ ձորը բերնիցը հետ լիքն էին ըխտաւորներով . Ապարանու կնանիքը եղների վրա նըստած՝ կարմիր ջուրէքը հաքնելին , մի մին դաթրի (ջորի) զոռեքանցից (ղանդակ) մենծ էրծաթէ շարք (մանեակ) շնքներին գնդգնդափնելով . աղջիկէրանց սինչերը ծակած՝ մի քիչ էրծաթ անցկացրած , բըռթէ թելի մազերի ուսերքով , երեսներին տեղ տեղ կապխտ խալ արած . մարդիքը դաթնի անթարիքը (երկար բաձկոն մինչև ոտները) հաքներին , մուջաթիսի սղլուխով փաթաթած քօլօնները գլխներին . Նրկանցիք լաւ , լաւ , մեր դաստուրի (ձևով) շորերը հաքներին , ջահէլ տղեքանց մահուտ չուխեքանց թները ուսերքին քցած՝ կարմիր դանաւուղ աստառով , խաղ կանչելով , թուանք քցելով , իրար քամակից ձի քշելով , իրար դտակ գլխիցը փախցնելով . կնանիքը ձխանոնց վրա չարստաւորուած՝ նստած , մի մին բաղդատի աղլուխ չարսաւի վրիցը բերանները կապած , խաս խաս շորերը հաքներին , սաղրի մաշկները ոտներին : Դաշտըցիք (Արարատեան դաշտի զիւրօրէից բնակիչքը) որը ոտնաբաց , որը . կարմիր ջուրով , որը մինթանով գալիս լցուում էին էն խոր ձորի մէջը . մի մարդ , որ խօսում էր , քարալններն ու ծառերը նրանից բարձր էին ձէն հանում . ուր մնաց , որ էսքան դամաղալիցը մարդ մարդի խօսած էր հասկանում . հարկը տեղ չատրներ էին վերթողած . մատաղացու պառների ու ոչխարների ձէնիցը վիրի (վայրի) ոչխարներն ու մարախներն էլ էին հառէսի ընկնում , որ գան իրանք էլ մատաղ ըլին . մօխն ու ծուխը սաղ ձորը լսնել էր . դափ ու զոռւնէն մարդի ձռներն էր ընկնում . խաղ կանչող տղեքանց քաղցր ձէնը լսողի խելքն էին տանում , քարափներն էին ձէն քաշում նրանց . ձորի միջիցը ընչանք սուրբ՝ Վառվառիա կուսի յերի (այր) (*) զուռը , մարդ ու կնկայ

(*) Այս այրի մէջն կայ մի գերեզման , որի համար ասում են , թէ Վառվառի ա կուտնն է . երբ նա քրիստոնէութեան համար հալածուել է հօրիցը , փախել է , էկել այս այրի միջին թափ կայել : Հայրը հարցնելով էկել է մինչև այս լեռան գլուխը և այն տեղի հովիտներիցը իմացել է , որ իր աղջիկը ներքեւ այս այրի մէջն է . էկել այդ տեղ նահատակել է . բայց նա իր մահից առաջ ինչպէս է Աստուածանից , որ որքան Ծաղիկ ցառով հիւանդ լինին , իրան ա-

ձեռնից ոտ փոխելու տեղ չի կար , մըջմի քարվանի պէս տասը վիռն էր գնում , քսանը ներքն գալի . յէրի մէջը չունչ քաշիլ չէր ըլլում համբարողներն ձեռնիցը . էն ապառաժ քարաւիցը ջուրը կաթ կաթ թափում էր . շատ չբեր կնանիք գնում էին կաթիլքի տակին կաննում , որ ընկնի զլիններին , երեսայ բերեն . որի մուրաղը կատարում էր , նրա ղլխին մի կաթ ընկնում էր . որինը չէ , կաթիլքը տեղիցը փախում , ուրիշ տեղ էր վեր ընկնում . յէրի միջի հաւուզը վախտ ջրով լցնում էր , վախտ ցամաքում . զիլակ անողները գալիս էին ձեռները կոխում մէջը , տակիցը մի բուռը աւաղ հանում . ում ղիլակը տալիս էր , աւաղի միջին եւ քորոց , եւ ուլունք , եւ տսեղ , եւ թէ չէ ուրիշ բան էր դուս գալի . թէ չէ ում որ չէր կատարում , աւաղ էր դուս գալի . եւ էլ ձեռն տարայ , մի վէգ (կոճի , ճան) դուս էկա . իմացայ , որ հարստ տղայ պտի բերիլ . տէրտէրները փարաշէքը գտախները խրած մի էջմիածնայ թուանքչի (պահապան) էլ հետները քցած՝ երկու էլ ուրիշ մարդ , էրի ու մորթի էին կիտում . համա ինքը առաջնորդը վեղարը վեր կալած՝ գերեզմանի վերնը նստած՝ խէչհամբուր քցողներին օրհնում էր . յէրի շոքութիւնիցը ճակատի քրտինքը առուի պէս էր վեր գալի , մարդ չէր կարում կէս սհաթ մնայ յէրի մէջը , նա սաղ օրը ընտեղից վեր չի կացաւ . իսնֆ նրա համբերութիւնին , հալքաթ իւրան սրբութիւնն ա , որ ընէնց ղիմանում ա , թէ չէ մենք խփ չենք կարենում . Իրիկունն էլ մեր չատրի տակին վիճակ բանալ կար , խայտառակ էլանք . Ծաղկելանքայ սարի ծաղիկը բճ , էնքան քաղիլ էինք , որ երկու խուրճը , բերինք լաւ , սիրուն ջան ղիւլումով դովեցինք , վնջեցինք . վիճակն էլ լաւ տեղը տեղին քցեցինք ու վեր կացանք մեր չատրի առաջը դուղ էր , ընտեղ մի լաւ եալլի բռնեցինք . լիանակ էր , ինչ ցերեկ . Ալլրին աղապ տղէքը , հացը նրանց հալալ . համ վիճակը գողացան , համ էլ Արամենց Նոնմզարի ղլխիցը բաղդատի աղլուխը փախցրին . եալլին քանդոնեց , չփոթ դառաւ . մեր չատրի տղեքանցիցը մի քանիսը ընկան յետներեցը , տաքի բռնեն , համա պոչը իրանց տակին էր , սատանութիւնը իրանցում էր . իրանք էլ հընկեր էին , թէ չէ ճար ու մունքիւն չի կար . հէնց տեղ էինք պահել բղուղը , որ սատանէն չէր դանկ . զոգը , որ տանու ընի , եզն երթ-

նունովը բժշկուին և իբր թէ անիծել է հովիւներին իրենց ոչխարներովը քար են դառել և կան մինչև ցայտօր լեռան գլխին . բայց ղժուարութեան համար չէ կարելի բարձրանալ , կամ թէ շատ փչերը կը բարձրանան :

կովը դուս կըքաշի» . մենք վերջը խմացանք փախցնողը , Վարազդատենց Բաբկէնն ա էլել ու Արբակէնց Անուշաւանը, Նոյեմդարի աղլուխն էլ , որ փախցրին , ինչ պտի անէինք , կռները հօ կտրելու չէինք . առաւօտենց տասը միջնորդ ենք քցել , օխտը ձիու մուննաթ արել , որ կարացել ենք եղ ղօչաղ տղէքանցը մի քանի դաթայ , երկու խաչած հաւ , մի երկու բաժին մատաղ էլ տալ , որ ձեռներըցը առել ենք , վիճակը բաց արել : Ես ղխտեմ լաւ դուս կըզար քու վիճակը (Սօսին է ասում) համա հարամուեց վիճակը , տղէքանց ձեռ ընկաւ , ընտուր համար խելքը ղլխին ոչովինը չէր . . . — Լաւ լաւ , խօսքը կըտրելով ասեց Գարեգինը . ամակդ Նրուսաղէմ . դնա մի քիչ մատաղ ու խաչալուայ բեր , մենք էլ թաթախուենք , Գարեգնի մէրը վաղուց հացը չինել էր , վեր դրել . երբ որ լսեց , էն սհաթը դաստախուռը փըռեց , մի քիչ դաթայ , մատաղ ու Ծաղկէվանքից յետ բերած կիրակրնիբիցը դրուց առաջները , դաւն էլ պաշտի ղինուցը լցրուց կշտներին վեր դրուց : Սօքը ղինին ձեռն առաւ ու ասեց . իմ բաժինս չտրհաւոր բարիկենդան . ես էքուցվանից սուրբ Վարապետու պասն եմ ընչանք Վարդիւորը . իմ փայ միտը ձեղ հալալ , էս օր յետ ու առջի միս ու տիլս ա , բարով հասնենք էն օրը , մին էլ ով սաղ , ով մեռած՝ լաւ աչքը պտի , որ տեսնի . լաւ Աստըծու ղիրեկան տղայ պտի ընի , որ իր մուրազն առնի . Տէր Աստուած քեզ փառք . ասեց ու խոհեց իրա վերջի ղինին ու հաց կերաւ Գարեգնի հետ , ուտիսի ձէրին կապ տուուց , բերանը լուաց ու ընչանք Վարդիւոր կիրակին պաւ մնաց . համա շարաթ կիրակի նաւակատիկ էր պահում , ոնց որ Հայ — Քըրիստոնի օրէնքն ա :

Ժ Գ .

Համբարձմանից յետոյ . մին օր առաւօտենց խէր ու շառը նոր էր կտորել , Վարդիթերի հէրը տեղիցը վեր կացաւ , երեսը լուաց , երեսին մի քանի խաչ հանեց ու տղէքանց վրայ թոնթորալով , թէ անբան են , փխ են , ճաշքուն են տալի , մեր յիքանիքը հիմի եաղին (զողը) տարաւ , տարուայ էս վախսն ա հասել դեռ մեր յիքանոնց պատերը չափարած չի , մեր մարդ ու մուրդը չորացել ա , մի քիչ պօլօճիկ (լօբի) ունինք ցանած , ոչ բար ա դրած (ամրացնել արմատները հողով) ոչ ջախած (նեցուկ տուած) , էս խանի խարաբի տղէքը ոչ մի բանի համար հողս չեն քաշում , դատած հացի վրայ են նստել , էս

խալխի տղեքը քչերն էլ չեն դնջանում, մեզ Աստուած տղայ չի տու-
ել, պատիժ ա տուել մի քանի անկի (փոքր ծառ) ենք կնտել (բու-
նիցը վեր ճղքերը կտտորել), չիւերը հաստացան, պատրիս (պատուաստ)
չեն դնում, թէ էքուց իրանց համար պտուղ տայ . ես էս օր կամ էքուց
նչ իմ ընչին ա պէտքը . ըսէնց մի քանի խօսքեր ասելով՝ դնաց տաշտիցը
մի կտոր հաց վեր կալաւ , դրուց գոտկածալը , էտոցն էլ խրեց մէջքը ,
բա՛նն էլ դրուց ուսին , հալիւոր հալիւոր ճամիւռ ընկաւ դպա յիքին
գնաց , կնկանն էլ թամբա՛ արուց , որ տղէքանցը վեր կացնի , մի
մին հաց տայ իրանց ու դրկի յիքանիքը . գնաց յիքին , տեսաւ , որ
ջրի հերթը իրանց հարեանինն ա . բահով կաւառի (ջրի մուտքը) տա-
կիցը հէնց բաց արուց , որ ոչ ով չխմացաւ , թէ ջուր ա կապել . արեց
մարդերի վրայ , հէնց չինեց , որ թէ տեսնէին , կասէր , ես խաբար
չեմ , ջուրն ա ծակել . յետոյ էտոցը հանեց մի քանի բաղամարգի ,
աղջանաբաթ , դայսի , գեառգեառ (ծիրանների տեսալներն են) ու
ուրիշ լաւ ծիրանի չիւեր կտրեց , տարաւ կնտոտած փիս ծիրանիք ,
դամբուլիք , շրորիք ունէր նրանց նոր դուռ քցած չիւերի վրայ
պատրիս դրուց . գնաց մարդերի ջուրը կտրեց պօռճըկի վրայ արուց ,
էն էլ ջրեց ու բաց թողուց ափան վրայ ու խնքը քաշուեց , գնաց
յիքու որքը (ներքն) , ծառերի որ ճուղքն աւելորդ էր կտրատեց
չափար չինելու համար ու մի կանանչ տեղ նստեց , քրալինքը սրբելով
ինքն իրան ասեց . Է՛հ ընչին ա պէտքը , ինձ մինն ասող ընի , թէ ժամիցն
ընկել ես , էկել ըստեղ խալխի ջուրը . կապում . Բնչ անեմ ախպէր ,
անում եմ՝ դնամիշ են անում , չեմ անում՝ իմ տղէքանցիցը ճրաղ չի
կալում . ես իմ ողորմածիկ հօրիցը էս եմ տեսել , համա հիմիկուայ տը-
ղէքանցիցը Աստուած աղատի . խալխն էլ ասում են , թէ Հեթումը
բաղդատոր ա , վեց տղայ ունի , Աստուած պահի , իր հարարին հասել
են , համա չեն իմանում վաղի առակը , թէ « Իշին ասին աչքը լիս ,
քեզ քուռակ ա էլել , ասեց . Բնչանեմ , որ իմ բեռը իմ միջքիցը պակ-
սիլ չի պտի » . հիմի իմն ա . տղէքն Աստուած պահի իրանց համար ,
ինձ մի փարի օգուտ չեն բերիլ . ամմն , Աստուած ջանն , քեզ դժար
չի գայ , դու իմ տղէքը պահես . . . Ըսէնց խօսում էր Հեթումը , որ
ջրատէրը բա՛նը ձեռին վերեւ կաւառը կտրելով՝ ձէն տուուց . այ ջուր
կապող , ձեզ ամօթ չի . Հեթումը , որ լսեց , թէք ընկաւ , համա
ջրատէրը վաղուց տեսել էր , մին էլ ձէն տուուց . Հեթում ափէր ,
ախար էս Բնչ էք անում . Սա տեսաւ , որ չի կարաց տափ կենալ , վեր
կոացաւ ու գոռաց . որդի , քու արեւը , ես խաբար չեմ . կընի , որ

Նուրն ինքն ա ծակել . ես հէնց նոր ներքե եկայ , դատ չի կար . քը-
չերս էլ Նուրը շատ վարար էք տարել , առուի թմբերովը քցել ա , դը-
նացել մարդերը , պօլօճիկը ջրել . հէնց թաց էր , մէկէլ օրն էլ ջրել
քուորս տղի ջրովը , սաքի էկայ , թէ բար դնեմ , տեսայ որ ջրուել ա .
կարի տնր , աղպէր ջան , քու Նուրն իմ ընչի՞ն ա պէտքը . էքուց , էլ
օր էլ մեր ջրի հերթն ա , քեզ սաղն ասեմ , ուղում եմ ըսկի Նուր չի
կապեմ : Սաքի ջրատէրն էլ գիտէր , որ սուա ա ասում , համա ի՞նչ , ա-
բուռիցն ամանսէց , Նուրը կտրեց , գնաց , աղանչաք անելով՝ Հեթում
ալիէր , քեզ արքայութիւն ընի կտրես ոչ . ինչ ունինք , չունինք ,
չորացել ա : Հեթումը ընչանք կացաւ , որ ջրատէրը ոտը յիքուցը դուս
դրուց , էլ յետ գնաց Նուրը քանդեց ու էկաւ ներքե , բահը դրուց գըլ-
խատակին ու թէք ընկաւ , որ աչքը մի քիչ կացնի : Մի աչքը քուն էր
մինը դարթուն , որ պստի տղէն , փափակը , վերեկը ձէն տուուց . վեր
թուա տեղիցը Հեթումը ու էկաւ աղի կուշտը : Ի՞նչ ա ասեց , որդի , ա-
նու ջրունս կտրեցիր : — Վաղարշակինց Արշակը մեռել ա , հեթ հեթ պով
ասեց տղէն . նանն ասում էր , արի , դնա՛ վրէն , բարեկամ ա : — Ի՞նչ
ես ասում տօ , Երբ մեռաւ , ողորմի իրան , ափսոս մարդ , գեղի սը
նեղի մինն էլ վեր ընկաւ . հիմիկէց դէնը վնչ գեղի օրին . մնացինք մի
հրկու իրեք ծեր մարդիկ , մենք էլ էս ա մի ոտներս գերեզմանումն
ա . տօ ժամը տարան , թէ չէ , յետ դառնալով հարցուց տղին : Չէ ա-
սեց , նոր էին նաչը (դաղաղ) տանում , կէս սհաթ կընի , որ մեռել ա :

Հալիւորը ճամփու ընկաւ դպա գեղը ու ինքն իրան ասեց . ողորմի
քեզ Արշակ , ինչ տարար . աշխատեցիր աշխատեցիր տղէքանցդ հա-
մար , հիմի տես ի՞նչ սլտի անեն քեզնից յետոյ . էհ , փուչ , անցաւոր
աշխարհ . որ մինս սլտի սաղ մնանք . ես էլ փթած գերան եմ դառել ,
էքուց էլ ես պոի վեր ընկնիմ , իմ տղէքն էլ նրա տղէքանցիցը պակաս
բէղտլաթ (անառակ) չեն : Ըսէնց խօսալով էկաւ գեղը , գնաց ննջե-
ցելատիրոնջ տունը , տեսաւ , որ լաց ու չիւանը քցել են . կնիկը գլխին
տալիա , երեսը պոկում ու գոռում , տղէքը վնչ ափու ջան են ձէն
տալի . աղջկէքը մօր ճտովն ընկած՝ նանի ջան են կանչում , մեր տու-
նը քանդուց . փեսէքն էլ մի քիչ Ափու ձէն տալուց յետոյ տանն են
մոիկ տալի . խալիսը տունը լցուել են , բարեկամ կնանիքը օղուչաղի
կշտին նստած աչքերը արտասունքով լիքը ձէն են քաշում կնկայ լա-
ղին . ննջեցեալքը տարել են մէկէլ օթախը , լիղայրել պրծել են ու
պատանում են . նաչը դրանը վեր դրած ա . տէրտէրները էկել են
մաշտոցները ձեռներին կաննել , մնում են , որ պատանեն . ինքն էլ

գնաց մի քնջաւ նստեց անխօս , մարդկանց միջին : Պատանեցիկն ննջեցելքին , դրին նաչի մէջը ու դիպարդը քցեցին երեսին ու տէրտէրները տան կարդը կատարեցին . բարեկամները բռնած կնկայ ու աղջկերանց ձեռները բերին , որ վերջի բարովը տան . կնիկն ու աղջկէքը ընկան նաչի վրայ լաց կլան . լացը որ մի քիչ թնթեցաւ , վեր կալան չորս մարդով նաչն ու տէրտէրների հոտիցը տարան դպածամ , աղէքը , փեռէքն ու ուրիշ մօտիկ բարեկամներն էլ դառնալով դիմներին Ալիու ջան կանչելով , չինքները ծած գնացին ժամ :

Ննջեցեալքը վեր դրին ժամուան ու յետ դառան : Տղէքը ուղեցին , որ հէնց էս օր թաղէն , համա Գարեգինը , որ համ տիրացու էր համ բարեկամ , չի թողուց , թէ անաչէններ , թողէք էս օր կենաց էքուց պատարադ կանենք , կարդին կըթաղենք , դուք էլ ձեր պատրաստութիւնը տեսէք . հաւի ճուտ հօ չէք կորցրել , հինգ տարեկան քօրիա հօ չի . ինքն էլ մի անուան տէր մարդ էր գեղումս . դուք էլ ժառանգ էք փառք Աստուծոյ , ողորմի իրան , էնքան յետա քցել , որ կուցէք ու կերէք , էլ ինչի պօր էս օր թաղէք : Մեռելը մնաց ժամուան , իրանք պատրաստութիւն տեսան իրիկուան համար :

Իրիկուայ ժամը որ դուռ էկաւ , տէրտէրները , տիրացուներ , իրիցփոխը , ժամհարը ու մի քանի էլ ուրիշ մօտիկ բարեկամներ էկան ննջեցեալորոնց տունը , պաշտօնահաց (սուրբ սեղան) կերան , մի քիչ մխիթարեցին օղուչաղներին ու ցրուեցին . ժամհարն էլ մի ջուխտ մում տարաւ , որ քչերս պատարադիչ տէրտէրը սաղմօս սրտի քաղեր , ննջեցեալորոնց միջցը պալփառէր , որ սաղմօսը նրա հոգու փրկութիւնի համար ընի , թէ չէ ու մումը կըտայ , նշխարքի աւրին ու բաժակացուն կըտայ , էն պատարադը նրա ննջեցեալը հոգուն կըրթայ :

Առաւօտուան ժամից յետոյ ժամհարը գնաց նշխարքի համար աղբրն ու բաժակացուն բերուց ու հէնց նշխարքը թխուց , պատարադի ժամը տուին : Երբ որ պատարադը հասաւ տէր ողորմիայի վախտը , ժամհարը գնաց ննջեցեալորոնց տունը , խնայ տուուց , որ դան վերջին բարովը տան իրանց մեռւին : Մին էլ ինչ տեսնիս . մեռալորոնց բարեկամ մարդիկը աղէքանցը յառաջ քցած՝ լաց ընկելով՝ լցուեցին ժամ դառնները զլաններին . էկան նաչի կշտին հաւաքուեցին , ընկան նաչի վրայ ու մի քիչ լաց ընկուց յետոյ իրանք յետ քաշուեցին , աղէքանցը թողացին իրանց սրտի փափաքն առնելու . աղէքը զլանները ժամ տարով , ափսօս ջան , ձէն տուին , մեղ ընչի ձեռներս ծոցներու-

մըս թողիր . էլ ո՛վ սրտի մեզ խրատի , էլ ո՛ւմ ափուս պտի ձէն տանք .
 Դրանք զեռ լաց էլն ընում , որ կնանիքը չարսաւները էրկու տակ
 ղլկներին քցած , ննջեցելքի կնկաց ու աղջկերանց կուռն ընկած՝ լըց-
 ուեցին ժամ . էնքան երեսները չանդռթորեկէին , որ արին լուէք էր է-
 լած , էլ սաղ տեղ չի կար . էկան , թափուեցին նաչի վրայ . կնկանն
 ու աղջկերանցն էլ նստացրին ղլխավիրեր . դու արի ու հիմի մտիկ
 տուր . ապառաժ քար ընէր , լաց կընէր , թէ որ էս աղալի բանը
 տեսներ . ձեռները որ տանում չեն , բերում ու ղլկներին տալի՝ մարդի
 սիրտ կտրա ուռում ա . կնիկը որ Արչակ ջան , չի ձէն տալի , ինձ
 ընչի տղէքանց ումուտի ես թողում , մարդի մազեր բիզ բիզ ա ընում .
 աղջկէքը որ նաչը խտտում չեն ու ափուս ջան , գոռում բարակ ձէնով ,
 մեզ ընչի եթիւմ (որբ) թողացիր , մարդի ղլխի կրակ ա վառուում .
 սրանք լաց են ընում , թուրքավար բացաթի ասում մղկտալով , մէկէլ
 կնանիքն էլ վերջումը միատեղ սհ , սհ անելով ձէն են քաշում ու
 մղկտում . էնքան լաց էլան , որ ձէները կտրուեց . պոտարադի ձէնը
 էլ լտում չէր . մարդիկը մօտեն գնում ու կռներիցը բռնում յետ քա-
 շում . նրանք աւելին գողգողում : Պատարագը որ վերջացաւ , ժա-
 մարարը վէր էկաւ , հաւաքուեցին մեռլի ղլխավիրեն ու ամբիժքը
 ասեցին . տէրտէրը վարչամտիլ խաչաձև կտրեց , մի նշխարք մի քիչ
 խոնկ էլ հետը տուուց կնանոնցը , որ խոնկն ու նշխարքը դնեն նըն-
 ջեցեալքի երեսին ու կարեն : Գանձը որ ասեցին պրծան , մարդիկը է-
 կան նաչը վեր կալան ու տէրտէրների քամակիցը առան գնացին դե-
 րեղմանատունը . ժամարարն էլ զբոսորդ հանեց , էկաւ ժամի դրանը կը-
 նանոնց համար հոգւոց ասեց , միթիթարք խօսաց ու գնաց ննջեցելքին
 հասաւ : Հէնց որ ննջեցելքը թաղեցին , ասեցին էն չօլ տեղը հացի . քա-
 րերի վրայ փռած էր լօշ հացը . երկու մարդին մինը . վրէն դրած էր
 էլ կու կտոր խաչլամայ , մի քիչ աղ , մի քիչ էլ սաւղի (կանանչի) :
 Ամէն մարդ մի երկու թիքայ հաց կերաւ ու երեք թաս ղլնի՝ խմեց ,
 սղորմի տուուց նոր ննջեցելքին տէրտէրներիցը բռնած՝ ընչանք յետին
 աղքատը . յետոյ վեր կացան հացն օրհնեցին , միթիթարք խօսացին բարե-
 կամներին ու գնացին դպտ ննջեցեկատիրոնջ տունը : Էն տեղի աւելա-
 ցած հացիցը մի երկու հատ մանր կոտորեցին դուրդ ու ղշի փայի հա-
 մար , որ նրանց կերածն էլ խէր ա , մնացողը ժամհարը հաւաքեց տա-
 րաւ իրա տունը . խալխը գերեզմաններիցը վէր էկան , դնացին ննջե-
 ցեկատիրոնջ տունը հոգւոց ասին ու ամէն մարդ ցրուեցին իրանց տընե-
 րը . համա տէրտէրներն ու մի քանի բարեկամներ մոտն նեղուս հաց

ուտելու :

Իրիկուայ ժամը որ տուին , տէրտէրն ու բարեկամ մարդիկը գնացին Արշակի տղէքանցն ու փեսեքանցը բերին ժամ , վերջումը մի հողուրց ասին ու մխլթարանք խօսացին . ննջեցելատիրոնջ տանիցն էլ աթարի վրայ կրակ դրին ժամից յետոյ ու տարան գերեզմանի վրայ դրին , որ ջանաւար չի դիպչի :

Ժ.Դ.

Էս էկող շաբաթ օրը մեր Սուրբ Գրիգոր պապի խոր վերապիցը դուս գալու օրն էր . նրա էքսի օրը Փարպի պիպի էրթալին ուխտ . Սօսը վաղ է վաղ գնաց վարդիթերենց հարեանի հարսի կուշոր , որ իրա քեռակիսն էր , խմացաւ նրանից , որ վարդիթերենք էլ պըտի գնան Փարպի : Յետ դառաւ ափալ թափալ Գարեգինն ասեց , թէ ձկանը հաղլը եմ արել , որ էքուց ծէքը քցելուս ոտներս դնենք օրդանդունն ու դպայ Փարպի : — Չէ , ասեց Գարեգինը , Փարպի գնալը մեր ինչ բանն ա , թող կնանիքը էրթան . մենք մի խօլլաթ օր կերթանք քէֆ կանենք ընտեղ : — Ես անպատճառ պտի էրթամ , խօսքը կտրեց Սօսը . մէկէլ օրը Տաճատի երեխին կատաղած շունը կծել էր , փաթաթեցին գլուխը կեմը (ոլորած խոտ) Փարպի տարան . շունը բեղափիլ դպայ ինձ վագեց փրկուրը շաղ տալով . դամէս հանեցի , հենց տուի որ մէջ տեղիցը էրկու կտոր էլաւ . կտրեցի , կէսը դէսը քցեցի , կէսը դէսը ու միջովն անց կացայ . հլմի մի քիչ նիդարան (երկմիտ) եմ , անկարելի ա որ չէրթամ . ես հէնց մին օր պիտի էրթալի , մեռնիմ նրա սուրբ զօրութիւնին , էքուց հօ նրա ուխտն ա . Հայ—քրիստոնէն ուխտից կիպալի : — Դա , ասեց Գարեգինը , որ ըտէնց ա , գնա մեր Պաշաւոտոյն , մին էլ վարդանին (ընկեր տղայք են) խմաց արան , որ էքուց նրանք էլ ձկանը թամքեն , մեղ հետ գան . ընչունքի էրթում ենք , մի լաւ ուրախութիւն էլ ա անենք : Դէ բաւ մնաս բարին , ասեց Սօսը , ես էրթամ ամէն բանը պատրաստեմ , դու առաւօտեկը թէղ վեր կաց :

Արակի առաւօտենց լիսը որ բացուեց , էլ յետ կնանիքը զարդարուեցին , չարսաւները քցեցին զլիսներին , երեխէքն առաջ արին , հարս ու աղջկերանցն էլ քառակններին քցեցին , պաշարի դաստախոնը , որոնք ջահել տղէք ունէին , կապեցին նրանց շալակը , որոնք չէ , քցեցին ձիու վրայ ու մի երեխայ մէջտեղը նստացրին , եւ թէ չէ , աղջկերանց կըռնատակը դրին ու դպա Փարպու ճամիէն . գեղի ամէն մի քուչիցը հր-

կու երեք թօքուն ա դուս դալի . երեկամէրերն էլ խոտած իրանց քօրվէքանցը առաջ են ընկել . հէնցն էլ կայ , որ համ ծծին երեկայ ունի , համ լինքն էլ երկու հոգիս ա , համա նրա հէջ վէճը չի . հէնց ա գնում ծիծն երեկի բերանը դրած՝ որ կտանս ձեռնն բան չընի . կաքաւը քեզ օրինակ . մի քանիսն էլ բոբիկ են գնում , որ մութալները կատարի Սուրբ Գրիգորը . ասենք հիմի առաւօտեան հոգն ա էլի էնքան դժար չի , համա մի կէս սահաթից յետոյ արևի թէժութիւնիցը գետնի աւաղը հէնց կըտաքանայ , որ միջին ձու թաղես կէփի . համա մեր սթխով ըխտաւորները դարդ չեն անում , թէ ոտները արեւ կէրի . նըրանք իրանց Լուսաւորիչ Պապի խաթեր հէնց խմանում են , թէ չայիր չխմանումն են ման դալի ու սէհր անում . թէ որ իրանց էլ ասես , թէ ոտներիդ մեղք չես դալի , աւաղի միջին խորովում ես , նա կատի . մեռնիմ մեր Սուրբ Լուսաւորիչ պապի լիս գերեզմանին . նա մեղ համար 15 տարի խոր վերապումը օծերի ու ճիճուքների միջին , էն նամ տեղը ծում ա պահել . 12 չարչարանք ա քաշել , մեղ դժոխքիցը դրախտն ա հանել , մեղ լիս հաւատ ա տուել , Հայ—քրիստոնեայ ա չինել . հիմի չատ բան ա , որ ես մի օր նրա անումի խաթեր համար բոբիկ ոտով էրթամ նրա դուռը ուխտ :

Համկու ընկան մեր ըխտասէր Լուսաւորչու դառները դստ Փարալի իրար հետ զրից տալով , Սուրբ Գրիգորի հրաշքները պատմելով , կատաղածների վրայ խօսալով , թէ ինչպէս անխօսալ դալիս են նրա դուռը ու փրկուում (*) . Ազադ աղէքն էլ իրանց թայ ու թուչերի հետ խաղ կանչելով , փառ փառ ծիծաղալով , ըստուր ըստուր աղջկայ վրա խօսալով , մընին գովելով , մէկելին մասխարայ քցելով , եա թէ չէ իրանց յիքանոնց մասիլի վրայ մաղահաթ անելով , գնում են առաջ առաջ : Մեր Սօսն ու Գարեգինը իրանց երկու ընկերների հետ գեռ չեն երևում . նրանք ուրիշ բանի են մնում . նրանց համար գնալը մի դժար բան չի , ձիանոնցը երկու հետ կընկեն , հերիք ա . նրանց ձիանը թամքած՝ գեամը զլիններին կաննած են . Հէնց որ մեր բլբուլ Սօսի վարդը լացուեց , Գարհանքի զղիցը առաւօտեան քամու հետ իր անուշ հոտը

(*) Փարալիումը մի եկեղեցի կայ , ի հնուց շինեալ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի անտամբ , այժմ առաստաղը քակուած է և փայտով հասարակ ձեով ծածկած . այս եկեղեցիս որքան կատաղած շանից փնտռուած մարդ զլուիլը կեմ վաթաթամ անխօսիլ դայ , եկեղեցու զլխովը եօթն անգամ պոխտ դայ , կըլիլիլուի անպատճառ : Հայաստանումը կատաղած շանից վիրաւորուածի գեղը այս է . հիմա վեց տուր ճանապարհից կըղան :

դիպրուց մեր Սօսի քնթին. մեր տղէքը մի մին փունջ վարդ ձևներին բռնած, ձիանոց քամակն ընկան, գեղիցը մի քիչ հեռացան, գտակները քցել կաշնելով, մոխամբաղ ասելով Քարհանքի զգումը նրանց առաջին ամէնքը մի քանի գլուխ ձի քշեցին. Սօսը հօ ձին աստղերի հետ խաղացնում ա, թօղ ու դումանը բռնացրել ա. սաղ ըխտաւորի ուշ ու միտքը իրա վրայ ա դարձրել: — Էլի սրանցից պրծանք ոչ, զըլուխը պոտտելով, ասեց Վարդիթերի մէքը իրա հետի կնանոցը՝ ճամփէն յառաջ դնալով. սրանք մեր քամակիցն են մանգալի, քա խիզան, էս Աստու իրառունք ա, ինչ անում ենք, չենք անում, մեղնից ձեռը չի վերցնում. ան ծակծակոտուած, սև սրտի աղջիկ, (Վարդիթերին է ասում) ինչ անեմ. խաւարէր էն օրը, որ դու լիա ընկար. էն քշերը հէրդ ջաղացն էր դնացել ինչ կընէր. մեղ աշխարհքի միջին դու թուք ու բէղնամ արիւր: — Քան ընչի ես էս բարի լսի առաջին, սուրբ ըխտի ճամփին բերանդ փխ բաց անում. հա ջահել տղերք են, ինչ ես ուղում՝ թո՛ղ քէֆ անեն. դու նրանց ինչ ես անկոջ անում, դնամիչ անելով, ասին մէկէլ կնանիքը: — Ա՛խ, սրտիս տախտակն են դաղել, ասեց պառաւը, չէք խմանում. էս մեր փչացածի արածն ա քօմմա, նրանցում ինչ գլխահ կայ. խաչն իմն ա, քեարամաթը (ղօրութիւնը) ես գիտեմ: Խեղճ Վարդիթերը լսում ա մօր կծու կծու խօսքերը. մին ուղում ա, որ լաց ընի, մին էլ աչքի պոչովը որ մտիկ չի տալի էն սիպտակ ձիաւորին, հէնց խմանում ա, թէ մօր ասածը քամին տալա: Մեր տղէքը էս զգումը ձի խաղալուց յետոյ էս ուրախութիւնովը եկան դրանցից յառաջ ընկան: — Սօս ջան, ասեց Գարեղինը բարձր ձէնով, ինձ սիրում ես: — Ա՛խ, ասեց էդ ինչ խօսք ա. աշխարհքումս մին դու ինձ համար, մին էլ ո՛վ որ ես ու դուն գիտենք. մնացողին էլ Աստուած սաղ պահի, իրանց համար. Աստուած սաղ պահի ամէն մարդի էլ, նրանց սատաղիցը (ի պատիւ նոցա) քեզ, նրան ու ինձ. ամէն տղէք ջան, ձեզ զուրբան ընիմ, ասեցէք ամէն: Ամէն. ձէն տունն չորսուլի էլ: Սուրբ Գրիգորն ու Թարգմանիչը (1) տան ամէն մարդի մուրազ էլ, մեր հնպին էլ, որ չորսս ձիով ենք, մինա ոտով: Ամէն, քեզ մատաղ Սօս ջան, ձէն տունուց Գարեղինը. էրնէկ կընի էն օրը, որ պլպուլը կտաննի վարդին բաց էլած ու նրա վրայ վէր կըգայ, հօս կըքաշի նրանից. էրնէկ էն օրը կընի, որ աչքներս յառնուց չի

(1) Փարսլիումը կայ մի աւերակ փոքր մատուռ, որ Թարգմանիչ էն ասում. կարծիքաւոր է, թէ աղբեճք այս Թարգմանիչը Ղազար Փարպեցին, թէ ո՛վ պոի լինի. ցանկալի էր մեզ սորա տեղեկութիւնը խմանալը:

ընիլ . բաց ասեմ , ոչ ամաչեմ . Կենեկ է՞ր օրը կընի , որ ամէնքս
էլ մեր սրտի մուրազն առած կընինք , աչքներս խալխի դրանը չի
ընիլ : Ամէն , զոռացին տղէքը միաբերան : Սօս ջան , քեզ մատաղ
մի էն մոխտամբազն առա , ասեց Գարեգինը . վաղուց ա , որ չեմ լը-
սել . մի վախենալ , թէ խօսքդ չաքարով կտարող չի ընիլ . ես էլ պա-
տասխանէն նրա տեղակ քեզ կտամ . պլպուլը , որ իրա համար քա-
րափների գլխին , ծառերի վրայ վարդի սիրովը կըծրլացնի , աշխարհ-
քումս ինչքան խօսող ղչեր կան , կըղան նրան զուլս կտան ու նրա
ձէնը հեռուիցը կըպահեն . կամ թէ չէ նրա եղանակները կըսարվեն . հի-
մի էն օրն ա , որ մեր պլպուլը վարդի կոկոմը տեսել ա , չորս դիհը
փարվաղ փարվաղ ա անում , պտի որ ինչ հունար ունենայ , պահի ոչ .
էլ , ալամ դիտի , որ մեր պլպուլն էլ դու ես . թէ վարդը լիզու չունի ,
որ քեզ բաց անի իր սրտի սըռը , համա վարդի քաղողն էլ ա նրա
բերնիցը մի քանի խօսք կունենայ , որ ասի : Սօք բողաղն խտկեց
ու վեր կալաւ դաշտ ու չօեր զողողացնելով էս մոխտամբաղը , որ ի-
րա ու Վարդիթերի բերնիցը չինել էր . Վարդիթերի տեղակ էլ Գարե-
գինն էր պատասխան տալի :

Բան եմ ասում , անկաջ դիր , անկաջիդ մատաղ Վարդիթեր ,

ինձ մի քցիլ չօերը , կրակիլ սաղ սաղ Վարդիթեր .

Հանդիստ ու դադար չունիմ , դառել եմ սարսաղ Վարդիթեր ,

Աստուած սիրեա խնայիր , թող մնամ խաղաղ Վարդիթեր :

Գարեգինը վեր կարաւ Վարդիթերի բեղնիցը :

Հրամայի , որ լսեմ , դու ինձ համար վարդ Սօսի ջան ,

Պատրաստ եմ ես կատարել ամէն հրամանդ Սօսի ջան .

Թէկուղ սաղ աշխարհքն ինձ ասի վատարաղ Սօսի ջան ,

Չեմ թողալ քու սրտումդ մի կորկի չափ դաղ Սօսի ջան :

Ս Օ Ս Ը

Աղջի , երբ որ քեզ տեսայ , թռաւ երեսնա գոյնը ,

Թէ արեդ կսիրես , մի կտրիլ իմ անուշ քունը .

Տօւած խօսքդ պլնդ պտհիր , որ հաստատուի սրտիս սիւնը ,

Սէրիդ կապը նորոգի , իմ ոսկի վարսդ Վարդիթեր :

Գ Ա Ր Ե Գ Ի Ն Ը

Ինձ պէս հատարակ աղջիկը , որ հող եմ քու ոտի տակին ,

Ի՞նչտէս կարամ քունդ կտրիլ , որ գերի եմ քու պատկերքին .

Իր խօսքիցը յետ դառնողն արժանի ա թէժ կրակին ,

Սէրիդ կրակը նոր ա ու նոր , էրուած սրտիս շող Սօսի ջան :

Ս Օ Ս Ը

Ուզում եմ քեզ մէկ գովել , վախում եմ եղ իմ բանը չի ,
 Թէ արեգակ կասեմ , կասեն նրա նմանը չի .
 Արեգակը աչք ծակող է , եղ սրա նշանը չի ,
 Բառ լուսնիակ ես կէս ամսուան , իմ լիս ու շաւաղ վարդիթեր :

ԳԱՐԵԳԻՆԸ

Գովասանքը դարդակ շան է , սէրն ամէնիցն է գովելի ,
 Արեգակ , լուսնիակ ասելով ոչինչ օգուտ չէ դուս դալի .
 Թէ գովելու ջանն ես ուզում , քեզ պէս էլ որ մինը կըլի ,
 Համ քաղցրաճայն , համ պարզասիրտ , համ կտրիչ դօշաղ Սօփ ջան :

Ս Օ Ս Ը

Լուսնիակն էլ կըխաւարի , դու միշտ պայծառ ես հողի ջան ,
 Եսդուդ , արմատն էլ կըփչուին , քեար չի անիլ քեզ ոչինչ բան .
 Վարդն էլ կթողումի , ամէն ծաղիկ կըսալարին ,
 Բայց իմ սրտին անթաղում ես , իմ բաղչայ ու բաղ վարդիթեր :

ԳԱՐԵԳԻՆԸ

Աշխարհիս ամէն բանը մին օր մի վախճան կունենայ ,
 Մին բաւութիւն , մին հալալ սէրն է , որ յաւիտեան կըմնայ .
 Ես էլ շուտով կըլիւրջանամ , թէ մուրազս կիսատ մնայ ,
 Մուրազս կիսատ թողողը շուտ մանի դազաղ Սօփ ջան :

Ս Օ Ս Ը

Սօն եմ , սիրովդ սոչորուած , սաղ քչեր անքուն եմ մնում ,
 Վայրենու պէս տուն չեմ տեսնում , յէր ու քարափ ինձ բուն չինում .
 Ով երկուսին վայել դառնայ , Հախ Աստանից եմ խնդրում ,
 Մուրազաչոր սրտով մեռնի , ամէն տասն տխր վարդիթեր :

ԳԱՐԵԳԻՆԸ

Սիրոյդ տեղակ սէր եմ տուել , էլ ինձանում հալ չի մնաց ,
 Դու վայրենի ես ճկրքի տէր , մեզ ուրախանալ չի մնաց .
 Ջան ջանի տարուց սառահի՜ ոչինչ բան յուսալ չի մնաց ,
 Վարդիթերի յոյսն է Աստուած , մեկից չունի վախ Սօփ ջան :

Էս մուխամաղը հէնց կրակ քցեց վարդիթերի սիրտը , որ թէ էս-
 քան խալիւր չէին էլել , էլ մօրը չի պտի անկաջ անել , պտի վաղէր ու
 ընկնէր նրանց գիրիւր . համա նրա մօրը հէնց դաղ դառաւ էս խաղը ,

որ քիչ մնաց լաց ընի : — Տեսէք , ասեց հետի կնաննացը . ինչքան անամօթ են , որ խմ աղջկայ բերնիցն էլ են խաղ չինել . բաս դրանք ինձ վայ տան , թէ ես դրանց աղջիկ տամ . ջուրը կըքցեմ , մեր աւրի ջուռալին թայ կշինեմ ու դրան չեմ տալ : Ես հօ մկաքս փոխել էի խեղճ զաւ դրան , համա ըստուց յետոյ , թէ տանի , պարծենայ : Խեղճ վարդիթերը զուխը քաշ ա քցել , հէրը նոր մեռած մարդի նման , լըսում ա էդ կծու կծու խօսքերը ու մօր քամակիցը դնալով , աչքերիցը զղըր զղըր վէր ածում : Գարեգինը , որ բանը շուտ կհասկանայ , մի քիչ հեռու հեռու ման էկաւ կնաննացիցը ու աչքի պոչովը մտիկ տուուց , տեսաւ , որ վարդիթերի մօր աչքերը դառել ա կատաղած զիլի աչքեր . մեր աղէք , ասեց , քչէք մի քիչ հեռանանք , թէ չէ բանն ուրիշ թաւոր ա . էն խեղճ երկխէն մեռաւ լալով . երեսում ա , որ մէրը ժանգը վեր ա ածում :

— Տօ , յառաջ քշելով ասում ա վարդանը Սօսին . թէ Աստուած ոչ անի , բերնիցս դուս դայ քամին տանի . էլաւ որ տուին յչ , ինչ պոխ անեա . ընչի համար ես քեզ կրակ քցում , անդալ զլուխդ դարմաղալի տակ դնում . էքուց օրը կդայ , Աստծու բարին էլ հետը , ում համար որ ճակատիդ գրուած ա , էն քեզ դամաթ կընի : — Քեզ բան չկայ , էն դիցը ասեց Գարեգինը , ամէն մարդ իր տեղը իր համար ծանր կենայ . էս թաւոր բաներիցը ձեր խելքը դուս չի դալ . ես գիտեմ : Աստուած տայ , Աստուած տայ , չուզողի աչքը տրաքի , ձէն տուին մէկէնները , ինչ որ Գարեգին սրտումը կայ , Աստուած ինքը կատարի :

Մէր աղէքը շահել աղջկեքանց վրայ զրից անելով , ձի խաղաղով , հասան Փարպի , Սուրբ Գրիգորի բակումը վէր էկան , ձիանը քաշեցին կշտի բաղչէն ու իրանք մտան ժամը : Ըստաւորը արտասուէն աչքերին վառքի չորս կողմովը պախո են դալիս ոտաբոբիկ . կատաղած շան կծած մարդիկն էլ զլինները կեմ փաթաթած՝ օխտը հետ պտտուում են վառքի զլխովը անխօս . վառքի դրանը կեմը վէր քրցում ու մտնում ժամ գերեզմանի առաջին երեսները գետինը քսում , արտասուէք թափում ու մեր Սուրբ Գրիգոր պապի ձեռն առ Աստուած բռնելով՝ էն սնաթը փրկուում իրանց փխ ցափցը : Ընչուքի , դուրի՞ ա , տարուան ամէն վախան էլ սրտաճում ա չների կատաղութիւնը , համա ամենից աւելի էս շարթին ա ընում , որ ամէնի աչքի առաջին Սուրբ Գրիգորի պօրութիւնը երևայ : Հէնց մարդ ընում ա , որ երկու շարաթուան ճամփուց , զլուխը կեմ փաթաթած՝ գալիս ա բուռ ու

մունջ (*) մատաղն էլ հետը բերում ու փրկութիւն զանում : Շատ մարդիկ էլ դոմէշ , եղը , ձի , կով յառաջ արած զլուրը կեւ փաթաթած բերում են , վանքի զլնովը պոխա տալի ու յետ տանում սաղացած : Հիմի էսօր հարկուր կեւ աւելի կըլնի ածած Սուրբ Գրիգորի զրան առաջին :

Մեր աղէքը ուխտները որ արին պրծան , գնացին բաղչի միջին նըստեցին . ձուկը կաշնող էին զրկել յառաջուց ձորը , նա էլ բերուց էն սըհաթը կարմրախեաները , կանանչ խոտի վրայ կիտեց . կրակը վառեցին , ձկները վրէն շարեցին ու զինու գաւը կողքներին դրած՝ ընչանք իրիկուայ հովն ընկնիլը կերան , խմեցին , հէնց քէֆի միջի էին , որ խանը չէր ունենալ . որ յիքունն ասես Փարպի , որ էս օր ուրախութիւն չի ընուի . որ թմբերի ու ծառերի տակին ասես , որ Հայկ աղջիկ չըլնի :

Իրիկնապահ որ թեքուեց , վեր կացան էս քէֆիցը գնացին Թարգմանչի գերեզմանը , որ դարդուսի քարափի զլնին էր . ուխտ արին , ծառերի տակին նստեցին ու աղջկերանց մտիկ տալով՝ նրանց վրայ խօսքեր քցեցին : Վարդիթերը իր մօր հրամանովը հարսների հետ էկաւ համբերու : Սօսը որ տեսաւ , մին էլ նրանից յառաջ ընկած՝ զընաց կնանտնց արանքը ճղեց ու Թարգմանչիը համբուրեց . յետ դառնալուս կտմայ վարդիթերի փէշերքը տրորեց . էսքան կնիկ ու աղջիկ էին հաւաքուած , ոչով չխմացաւ , թէ մէջ տեղ ինչ անց կացաւ . մէնակ երկու սիրտ ջանով իրարից ջոկ , սրտով միասին ընակուած , հասկացան իրարու ու ուխտները հաստատեցին անխօս , որ իրար հետ մեռնին :

Իրիկուան բարակ քամին մի հովութիւն քցեց աշխարհքի մէջը . ըլստաւորները որը ուրիշ հեռու գեղից էին , վաղուց էին գնացել . մնացողներն էլ հաւաքեցին իրանց պաշարների դարտակ դաստախտները ու ճամբու ընկան կտոր ընկած դոնշուսի պէս , որը դպա Աշտարակ , որը դպա Կարբի ու Մոզնի :

Շարունակուելու է :

(*) Լուս դարու պատճառը ոչ ոք հաւատալի չէ իմանում . այլ հաւանական է , որ լուս են բերում , որ մարդու հետ չխօսի և նրան էլ չմերձենայ ու նա ևս չլնատուի . իսկ կեմն նորա համար , որ ամէնքն էլ իմանան՝ թէ կատաղած է :

ՄՈՀԱՄՄԷՏԸ

ԵՒ

ԻՍԼԱՄԻ ԾՆՈՒՆԴԸ

Ամենայն բանի ծնունդը միթիւն է , բայց առաւել միթիւն է կրօնների ծագումը : Մարդու բնական աղիմունքից ծնած՝ կրօնները այլևս չեն յիշում իւրեանց մանկութիւնը , ինչպէս չափահաս մարդը չէ յիշում իւր առաջին հասակի անցքը և իւր մութի օրէցօր աստիճան աստիճան աճումը . բոժոժների մէջ փակած թիթեռնիկների պէս , նոքա այնժամանակն են երևում , երբ որ կատարելապէս հասունանում են և ընդունում իւրեանց ձևերը : Կրօնի ծնունդը նման է մարդկութեան ծննդին : Գիտութիւնը հաստատում է , թէ մի օր բնական օրէնքի արարչական դրութեամբ երևեցաւ մտածող էակը ամենայն հոգեկան և մարմնական ձիրքերով դարդարած . բայց կամիլ բացատրել մարդու երկիւը երկրի վրայ բնութեան այժմեան օրէնքով , կնշանակէ այնպիսի դուռը բանալ այլանդակ երեակայութիւնների , որոց վրայ ոչ մի խոհական մարդ չի կամենայ երբէք դարձնել իւր մտադրութիւնը : Ստոյգ է և այն , թէ մի օր մարդը իւր ընդունակութեան բնական և ազատ կարողութեամբ յանկարծ սկսել է խօսիլ , բայց ոչովի խելքը կարող չէ մեկնել մեզ այդ անսովոր և հրաշայի բանը , որ այժմ դառել է ամենեկին անկարելի : Նմանապէս պիտի հրաժարուինք կրօնների նախկին իրողութիւնները մեկնելուց մեր տեղեկութեանց հասարակ եղանակով , այն իրողութիւնները , որոնց համեմատ այլ ևս ոչինչ չկայ , այն ինչ մարդկային ազդը կորցրուց իւր կրօնական սրտաբերութիւնը :

Բայց գիտութիւնը արդօնք պիտի հրաժարուի երկրադնդի կաղմութիւնը բացատրելուց այն պատճառաւ , որ այն երեւոյթները՝ որոնք բերել հասուցել են նրան մինչև այժմեան դրութիւնը , այլ ևս չեն երևում արարչադործութեան մեծ սանդուղքի վերայ , պիտի հրաժարուի արդեօք կեանքի և կենդանի տեսակների յայտնութիւնը բացատրելուց , ինչու որ ժամանակակից շրջանը դադարեցրել է արարչադործելուց , պէտք չէ բացատրել բարբառի ծնունդը , ինչու որ նա այլ ևս չէ ծնունդ առ-

րիչ լեզուներից , կրօնների ծագումը , ինչու որ այլ ևս չեն յառաջ գալի նրանք կրօններից . ոչ երբէք : Գիտութեան և կրիտիկի քաղցր պարտաւորութիւնն է դուշակել անցեալը ներկայի թոյլ հետքից : Մտադիր քննութիւնը չէ հեռացուցել մեզ արարչական դարուց այնքան , մինչև որ անկարող լինինք երևակայել և ըմբռնել սկզբնական ինքնակամ ծնունդը : Պատմութիւնը քանի որ ազահ . լինի հեռաւոր դարերու համար , դարձեալ բոլորովին լուռ չէ մնում . նա թոյլ է տալի մեզ եթէ ոչ ուղղակի մերձենալ առաջարկութեանը , գոնէ ըմբռնել նրան արտաքուստ : Ապա որովհետև ոչինչ չկայ բացարձակ մարդկային բաներումը և չկան անցեալումը երկու իրողութիւնք , որոնք ճշդիւ մըտանում լինին միեւնոյն ստորոգութեան մէջ . վասնորոյ մենք ունինք միջանկեալ և մերձաւոր տափձաններ , որով կարողանում ենք առաջիկա առնել այն երևոյթները , որոնք անմերձենալի են անընդմիջական ուսման համար :

Երկրաբանը գտնում է երկրագնդի յեղաշրջութեանց այժմեան աւերակների մէջ հանդսմանքներ առաջին խռովութիւնները բացատրելու համար : Լեզուագէտը տեսնելով լեզուների օրէցօր աճումը , բացացատրում է նրանց կազմութեան կանոնները : Պատմաբանը կրօնական երևոյթները հռչակող սկզբնական փաստերի պակասութեան տեղը կարող է յառաջ բերել մաշած և աւերուած աստուածաբանական խնդիրները , կիսակործան կրօնները , ցոյց տալով յայտնապէս , թէ և շատ համառօտ , այն եղանակները , որոնց միջոցով ձևացել են հին դարերի մեծամեծ գործերը :

Եղամի ծագումը այս մասին մի հատ բան է և արդարև անգին , Մոհամետականութիւնը էլաւ մարդկութեան կրօնական վերջին գործը և շատ մասնով ոչ այնչափ տարօրինակ : Պոխանակ այն դադանիքին , որոյ մէջ ուրիշ կրօնները վաթաթում էին իւրեանց ծնունդը , սա ծնում է բաց , և նրա տրամադներն են գետնիս երեսին : Նրա հիմնադրի կեանքը մեզ այնպէս յայտնի է , ինչպէս Ժ.Չ. դարու Բարեկարգողի կեանքը : Մենք կարող ենք հեռեւել տարուց տարի նրա մտքի շարժմունքներին , նրա հակառարանութիւններին և նրա տկարութիւններին , Ուրիշ տեղ կրօնների սկիզբը կորչում է ցնորքի մէջ . շատ սրամիտ կրիտիկի աշխատասիրութիւնը հապիւ թէ կարողանում է առասպելաբանութեան և վէպքի խաբեքայ կերպարանքի տակից որոշել ճշմարտաւր Բայց Մոհամմէդականութիւնը ծնած հասուն մտածողութեան մէջ , բացարձակապէս հեռի է գերբնական բաներից : Մոհամմէդը , Օմարը ,

և Ալին չեն ոչ մարդարէներ , ոչ երազատեաներ և ոչ հրաշագործներ : Նորանցից ամէն մինն շատ լաւ գիտէ , ինչ որ անում է . ամէն մինը յանդիման է լինում վերլուծութեան առջևը բոլորովին յայտնի և մարդկային իւր տկարութիւններով :

Վէյլ և Կոստան զը Պերսեվալ գիտնականների ընտիր աշխատասիրութեան չնորհքովը , կարելի է ասել հաստատ , թէ Խալամի ծագման խընդիրը սահմանաբար այժմ հասել է մի կատարեալ և յայտնի վճռի : Ամերիկան և Անգլիան նմանապէս շատ պարապել են Մոհամմէտի վրայ : Վաշինգտոն Իրվինգ երևելի բոմանագիրը պատմեց նրա վարքը ընտիր և արժանալուր կերպով , բայց առանց քննադատ ծանօթութեանց , այնու ամենայնիւ նորա գիրքը այս մասին վկայում է մի ճշմարիտ յառաջադիմութիւն , երբ որ մտաբերում ենք , թէ 1829 թուականին Պ . Կարլ Ֆորստերը հրատարակելով երկու մեծահատոր գիրք , հոգևորականներին շատ հաւանական , պնդում էր թէ Մոհամմէզը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ " այծի փոքր եղջիւրը , որ նկարագրած է Դանիէլի Ը . Ղլխումը , և թէ Պապն էր մեծ եղջիւրը " :

Պ . Ֆորստերը (*) հիմնում էր այս ճարտար բաղդադութեան վրայ իւր փիլիսոփայական և զրականցութիւնը . Պապը , ասում էր նա , ներկայացնում է արեւմտեան քրիստոնէից մոլորութիւնը , այլ Մոհամմէզը արեւելեան մոլորութիւնը , ուստի Մոհամմէզականութեան և Պապականութեան մէջ երեւում են ազդու նմանութիւններ :

Կաղիկսումը պաշտում էին երբեմն Մահոմ անուանով ոսկեայ կուռք , որ Շարմանը չհամարձակեցաւ կործանել , վախճնալով դիւերի լեզեօնից , իբր թէ սրանք նրա մէջ բնակում էին , մինչև որ վերջը իմացան թէ այն կուռքը ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ սուտ մարդարէ : Միջին դարերի առաջին կիսի քրիստոնէից կուսական հաւատը շատ անորոշ տեղեկութիւն ունէր այլազդի կրօնների վրայ . Մաֆումէզ Բաֆումէզ Բաֆիւմը երևակայում էր լնչպէս մի սուտ աստուած (*) , ում որ մարդկային զոհեր էին մատուցանում :

Վրայ Ժ.Բ. դարումը միայն երևեցաւ Մոհամմէզը իբրև մարդարէ և այն ժամանակը իրաւի սկսան մտածել նրա խաբէութեան քողը բաց անելու :

(*) Այս Ֆորստերը զուարճացրեց մի օր գիտնական խոմանին մի զուարճալի այլաբանութեամբ սինայական արձանադրութիւնների վրայ , ուր զբոսանում է նա առաջին լեզուն և զիրը , ելից զբքի բնագիրը և այլն :

(*) Ուստի Բաֆիւմականութիւն , Մահոմականութիւն , Մոմականութիւն , անտախտաշու և անսուրբ կրօնները նշանակելու համար :

վրայ : Շատ ուշ ժ.Ձ. և ժ.Է. դարերունն Բիբլիանդերը , Հօտախնդերը ,
 Մարական դռեսն չէին համարձակում այլ կերպիւ պարապիլ զուրանի
 վրայ , բայց եթէ միայն նրան հերքելու գլխաւորութեամբ : Փրիդօնը , Բա-
 յալը և Վօլթերը թէպէտ վերջումը զրեցին Մոհամմէտի վրայ՝ իբրեւ
 պատմաբաններ և ոչ իբրեւ հակաճառներ . բայց վաւերական փաս-
 տերի պակասութիւնը պահում էր նրանց այն երեխայական առասպելների
 քննութեան մէջ , որոնք մինչև այն ժամանակը զօրացնում էին ժողո-
 վըրդի հետաքրքրութիւնը և աստուածաբանների զայրույթը : Արեւելեան
 աղբիւրների վրայ հիմնուած Մոհամմէդի վարքի պատմութեան առա-
 ջին փորձի փառքն ու պատիւը պակասում է Գանդիշին : Այս գիտու-
 նը իւր ուսումնասիրութեամբ աւելի յաջողակ համարեց իւր տեղեկու-
 թիւնները քաղել Աբուլֆեաից : Բայց նա նուրբ քննութիւն չէ արել այն
 մեծ դանաղանութեան վերայ , որ նկատուում է Աբարացուց պատմաբան-
 ների զրոյց և պարսկական երեակայութիւնից ծնած վէպերի մէջ :

Այս գլխաւոր դանաղանութիւնը , որ Պ. Կոսսէն զը Պերսեմալը
 ճշդիւ քննեց , ճշմարտապէս բաղկացնում է Մոհամմէտականութեան
 ծագմանը վերաբերեալ ամենայն խնդիրների հանդույրը : Մոհամմէտի
 վարքի պատմութիւնը չարադրուած Իբնի՛հիշանի և Ապուլֆեաի Աբարացուց
 պատմիչների համաձայն՝ պարզ է և բնական և գրեթէ առանց հրաշալիոր-
 ծութիւնների . չարադրած Թուրք և Պարսիկ հեղինակներին համեմատ
 նրա վիպասանութիւնը երևում է ինչպէս մի տղեղ առասպելների ծաղ-
 բական կուտակութիւն և շատ վատ ոճով : Թէպէտ Մոհամմէտի բարք ու
 վարքի վերայ աւանդութիւնները սկսան ժողովել Հաբաշների ժամանա-
 կով ևս , բայց այն ժամանակի ժողովուրդները հաստատուում էին արդէն
 զրած այն աղբիւրների վրայ , որոնց հեղինակները համարուում էին
 մարդարէի ընկերների ժամանակակից : Մոհամմէտի տան մօտ եղած
 մղկիթումը կար մի նստարան , որ և բնակարան էին չինել իրանց հա-
 մար անտուն ու անտեղ մարդիկը , ապրում էին նորա առատաձեռ-
 նութիւնից և ուտում էին շատ անգամ նորա հետ : Այս մարդիկը , որ-
 ընք կոչուում էին Նատարանի Մարդիկ (Ահլ—Էլ—Սօֆա) , Մոհամմէտի
 մասնաւոր հանգամանքների վրայ մեծ տեղեկութիւն ունին , և նրանց
 յիշատակարանները կամ ցուցակները եղան անթիւ առաջիւնների կամ
 հանդէսների աղբիւր : Նոյն իսկ Մոհամմէտական հաւատը զարհուրե-
 ցաւ այս վկայութիւնների բաղմութիւնից : Բոհէտրի անունով անխոնջ
 պատմաբանը հաւատացնում է , թէ 200,000 վկայութեան միջից , որ ժո-
 վովել էր նա , միայն 7225-ը թուում էին նրան վաւերական : Եւրո-

պական կրիտիկան կարող էր արձակ համարձակ առաւել ևս իրատ ընտրութիւն տնել : Այնու ամենայնիւ պիտի խոստովանինք , թէ որ այս առաջին վխաասանութիւնները ներկայացնում են մեզ շատ տեղեկութիւններ Մոհամմէտի վարքի վրայ և զանազանութեամբ են մի յձուկան կերպով այն կեղծաւոր պատմութիւններից , որոնք ստեղծած են միայն կարգացողների հոգևոր օգտի համար : Իսլամի սկզբնական պատմութեան ճշմարիտ յիշատակարանը — Ղուրանը մնում է դարձեալ բոլորովին անմարտնչելի և սա միայն ներքիք էր առանց ուրիշ պատմութեան ծանօթացնել մեզ Մոհամմէդի հետ :

Ոչ մի գրականութեան մէջ չկայ այնպէս մէկ շարադրութիւն , որ փոքրը ի շատէ նմանութիւն ունենայ Ղուրանի հետ : Ղուրանն է Մոհամմէդի քարոզների և նրա օրական պատուէրների ժողովածոյ գիրքը , յառաջ բերելով ևս ժամանակը , տեղը և հանգամանքները , որոնք քարոզներ և հրամաններ տալու պատճառ են դառնել : Ամէն մի հատուածը գրուում էր մարգարէի անդիր քարոզելուց յետոյ կաշու , ոչ իսարի թիակների , ուղտի ոսկորի եւրմաւենու տերեւների վըրայ և կամ պահուում էր զլխաւոր աշակերտների մտքումը , որոնք և կոչուում էին Ղուրանաբարձ (տանող , բերող զղուրանի) : Աբուբեքր ամիրապետի ժամանակով միայն վէհամի պատերազմից յետոյ , ուր որ կորան հին մահմէտականներից շատերը , մտածեցին կրկին ժողովել Ղուրանը երկու տախտակների մէջ : Ի հարկէ որ այս հաւաքումը կատարուել է բարի մտքով : Նրա հատուածները միմեանց շատ հակառակ են և կարգով չեն դրած մինը մինի մօտ . զլխումը դրած են շատ երկայն հատուածները իսկ վերջումը շատ կարճ սուրաթները , որոնք մի քանի տողից սակի չունին : Սկզբնադիր օրինակը պահ տունը Հալիսային , Օմարի դստերը , որ է Մօհամմէդի կինը : Ղուրանի երկրորդ քննութիւնը էլաւ Օթման ամիրապետի ժամանակով : Զանազան գաւառների օրինակների մէջ մտած ուղղադրութեան և բարբառների մի քանի տարբերութիւնները պատճառելով , Օթմանը քերականներից մի ժողով կազմեց և պատուէր տուեց նրանց ուղղել Ղուրանի ոճը Մէկքայի բարբառի համեմատ . ապա հրամայեց ժողովել և այլեւ ամէն ուրիշ օրինակները , վիճաբանութիւնները կարճ կտրելու համար : Ահա այսպէս հասաւ Ղուրանը մինչև մեր օրերը առանց երևելի փոփոխութեան : Մի աշխատասիրութիւն , որն որ երկար ժամանակ միմիայն յիշողութեան էր ապաստան , կարող չէր անարստ մնալ սխալմունքներից : Վասնորոյ վէյը հաստատուում է թէ Օթմանի կրիտիկական քննութիւնը չէղաւ անարատ քերա-

կանական, ինչպէս որ կամենում էին Արաբացիք. այլ թէ քաղաքականութիւնը մասնակից էր այն քննութեանը, մասնաւոր Ալիի պահանջողութիւնը նուաճելու խորհրդով : Բայց Ղուրանը ներկայանում է մեզ այնչափ սակաւ կարգաւորութեամբ, այնչափ կատարեալ անկարգութեամբ, այնչափ հաւաստի հակասութիւններով և ամէն մի հատուածը ունի մի այնպիսի առանձին կերպարան, որ այս դրքի վաւերականութեան ընդհանուր բնութեան վրայ չի նշ երկբայութիւն չէ մնում : Ահա այս պարզապէս ծնած օտարութիւն կրօնի վրայ է, որ մենք կամենում ենք դարձուցանել մի բոլոր մտածող մարդկանց զիտաւորութիւնը :

Կրիստիկան առ հասարակ պիտի խոստովանի, որ ոչ ինչ ստույգ տեղեկութիւն չունի կրօնից հիմնութիւնների բարք ու վարքի պատմութեան վրայ : Վիսպասանութիւնը բոլորովին վարագոյր է քաջում նրանց ճշմարիտ պատմութեան վրայ : Այն դրքերը և ճառերը, որ ընծայուում են նրանց, ոչ այլ ինչ են առ հասարակ, և թէ ոչ նորագոյն շարադրութիւններ և ամենեւին այն ծանօթիւնները չեն տալի մեզ նրանց վրայ, ինչ որ ունեցել են նրանց աշակերտները : Նաև նրանց բնաւորութեան գիղեցկութիւնը չէ իւրեանց սեփականը, այլ պատկանում է բոլորովին մարդկային բնութեանը, որ չինել է իւր պատկերի և հմանութեան պէս : Փոխակերպուելով անդադար արարչական զօրութեամբ ամենատղեղ թըրթուրը դառնում է ի վերջոյ ամենագեղեցիկ թիթեռն :

Բայց Մոհամմէդի մասին այդպէս չէ բանը : Մոհամմէտը ճշմարտապէս է մի պատմական անձն. մենք չօրափում ենք նրան ամէն կողմից : Նորա զիրքը համարեան թէ բառ առ բառ յառաջ է բերում նրա առած քարոզները : Նրա կեանքը մի հասարակ պատմութիւն է առանց հրաշքի և առանց չափազանցութեան : Իբն — իշանը՝ ամէնից հին պատմաբանը և Աբուլֆէշանը՝ նրա վարքի հմուտ պատմիչը երկուսն էլ, իմաստուն հեղինակներ են : Նրա պատմութիւնը զըրած է ջերմեռանդութեամբ, բայց իրաւացի և պատշաճ եղանակով, այնպէս՝ ինչպէս որ դրում էին առաջ սրբոց վարքը : Նաև ոմանց սրբոց վարքի վրայ շատ վիսպասանութիւններ կարելի է յառաջ բերել, որոնք աւելի առատելախառն են քան թէ Խալամի մարգարէի պատմութիւնը :

Մոհամմէդը չկամեցաւ հրաշագործ լինիլ. նա կամեցաւ միայն մարգարէ լինիլ առանց հրաշագործութեան : Նա առում էր միշտ, թէ նա մի մարդ է ինչպէս ամէն ուրիշ մարդիկ, մասկանացու ինչպէն մի այլ անձն, մեղքի տէր և ամէն մարդու պէս կարօտ Աստուծոյ ողորմութեանը : Իւր մահից առաջ կամեցաւ մաքրել իւր խղճմասնքը նստում է աթոռի վը-

րայ : « Մոհամմէդականք՝ ասում է նա , եթէ ձեզանից մէկին թակել եմ , ահա իմ մէջքս , թոյլ նա եւ թակէ ինձ . եթէ ես մէկին անիրաւութիւն եմ արել , թոյլ հասուցանէ ինձ անիրաւութեան փոխարէնը . եթէ ես մէկից մի բան ինկել եմ , նրան իշխանութիւն եմ տալիս բոլոր իմ կայքի վրայ : Մի մարդ վեր կացաւ տեղիցը եւ յայտնեց երեք դերհիմի պարտք : Լաւ է , ասաց մարդարէն , ամօթը այս աշխարհումը քան թէ այն , ե խոկոյն հատոյց իւր պարտքը : Այս մեծ կանոնը , այս բարի եւ ազնիւ ճաշակը , որով Մոհամմէդը հասկացաւ իւր մարդարէական պաշտօնը , առեւ էր նա իւր ազդի հոգու յատու թիւններից : Չկայ ոչինչ այնպէս անատոյգ՝ քան զվարժելը , թէ Արաբացիք մոհամմէդականութենից առաջ , եղած լինին մի բիրտ , սղէտ եւ սնապնշտ ազգ . այլ ընդ հակառակն առաւել պէտք է համարել նրանց խորամանկ , Սկիսթիկեան եւ անհաւատ :

Ահա այս տեղ մէջ ենք բերում Մոհամմէդի առաջին օրերի քարոյշութեան մի մասն , արժանին հետազօտութեան , որ լաւ հասկացնում է մեզ այն սառն կասկածանքը , որ դտաւ նա իւր ազդիցը եւ այն մեծ զրուշտութիւնը , որ պահպանեց նրան հրաշքներ դորձելուց : Մոհամմէտը նստած էր Բեաբի սրահումը , փոքր ինչ հեռի հաւաքուած էին շատ Կորեյշեան առաջնորդներ , որոնք եւ ամենին հակառակ էին նորա վարդապետութեանը : Նրանցից մինը Օրբա՝ Ռեբիայ որդին մօտ է գնում , նստում է նորա մօտ եւ ուրիշների կողմից խօսելով նորա հետ , ասում է . « Իմ բարեկամի որդի , դու մի մարդ ես խելքով ու ազգով զերազանց : Թէպէտ դու խոտլութիւն ես ձգում քոյ հայրենիքումը եւ բաժանումն զերդաստանների մէջ . թէպէտ դու անարգում ես մեր աստուածները , չարախօսում ես մեր պատերի եւ լոնատուհնների վերայ , համբաւելով նրանց ընկղմած անօրէնութեան եւ մալորութեան մէջ , բայց մենք կամենում ենք քեզ հետ զրուշտութեամբ վարուիլ : Խի՛ր իմ առաջարկութիւնները , որ կամենում առնել քեզ եւ մտածէ , գուցէ նրանցից մի քանիսը ընդունելի կլինին քեզ : — Խօսի՛ր , ասաց Մոհամմէտը , ես ականջ եմ դնում քեզ : — Իմ բարեկամի որդի , սխաւ Օրբան , եթէ քո արարմունքի նպատակն այն է , որ հարստութիւն ձարեւ , մենք ամէնքս մեր բաժինը կտանք եւ քեզ համար այնչափ երկերի հարստութիւն կշինենք , որ Կորեյշեաններից ոչով չունենայ : Եթէ դու վառք ու պատիւ ես ուզում , մենք կշինենք քեզ մեր վերայ , դուխ եւ ոչինչ բան չենք վճռել առանց քո կամքի : Եթէ չար հօգին , որ քեզ երեւում է , այնպէս կպել է քեզ եւ իշխում է քեզ վերայ , որ դու չես կարողանում նրա զօրութենից պահել քեզ , բերել կտանք հը-

ժուռ բմիչներ , որ քեզ փրկեն ու ազատեն զեր ձեռից : — Ես ոչ ազա՜ն եմ և ոչ փառաւեր և ոչ զե կայ իմ մէջը , պատասխանեց Մոհամմէտը : Ես ուղարկած եմ Ալլահից , որ յայտնեց ինձ մի զիրք և հրամայեց ինձ ծանուցանել ձեզ այն վարձն ու պատիժը , որ այն կեանքումը սպասում են ձեզ : — Ո՛հ , Մոհամմէտ , ասացին նրան Կօշէյշեանք , որովհետեւ դու չես ընդունում մեր առաջարկութիւնները և կենում ու մնում ես հաստատ քո կարծիքի մէջ , թէ դու Ալլահի առաքեալ ես , ապա տո՛ւր մեզ քո ճշմարտութեան մասին յայտնի վկայութիւններ : Մեր դաշտը նեղ է և անսրբուղ , խնդրիր քո Աստծուց , որ լայնացնէ և պաղարեւ առնէ . թո՛ղ հեռացնէ նա մէկզմէկից սարերի այն չլիւայքը , որոնք դաշտը սեղմում են , թո՛ղ վազեցնէ զետեր Ասորեստանի և Իրակի գետերի նման , և կամ թո՛ղ յարուցանէ զերեղմանից մեր նախնիքներից մի քանիսին և նրանց միջից Կիւբրի որդի Կօտային , այն մարդուն , որոյ խօսքը այնքան զօրութիւն ունէր ժողովրդի մէջ . թո՛ղ այս վսեմափայլ յարուցեալ մեռելները ձանաչեն քեզ մարդարէ , և մենք ես կհանաչենք : — Աստուած , պատասխան տուեց Մոհամմէտը , այդ բանի համար չէ ուղարկել ինձ ձեզ մօտ . Նա առաքել է ինձ միայն իւր օրէնքը քարոզելու : — Գո՛նէ , ասացին Կօշէյշեանք , խնդրէք ափրովից , որ հրամայէ իւր հրեշտակներից մէկին երևիլ մեզ քոյ ճշմարտութիւնը վկայելու և մեզ հրամայելու համար , որ քեզ հաւատանք : Խնդրէ՛ ես նրանից յայտնապէս ցուցանել մեզ , թէ նա յատուկ քեզ ընտրել է : Թո՛ղ նա ազատէ քեզ , որ հարկաւորութիւն չունենաս որոնել քո օրակսն հացը փողոցներումը ինչպէս մէկ ստոր անձն քոյ հայրենակիցների մէջ : — Ո՛չ , ասաց Մոհամմէտը . ես չեմ առաջարկել նրան այդ խնդրուածները , իմ պարտաւորութիւնն է միայն քարոզել ձեզ : Ապա եթէ այդպէս է , թո՛ղ քո տէրդ կործանէ մեր վրայ երկինքը , ինչպէս դու հաւատացնում ես , թէ կարող է նա այդ առնել , եթէ մենք չհաւատանք քեզ :

Մրանից երևում է որ մի Բուդհա , կամ մի Աստուածորդի և կամ մի երևելի հրաշագործ բարձր էին քան թէ այս ազգի բնաւորութիւնը : Արաբացւոց նրբամտութիւնը նրանց ազատ և անկեղծ կենցաղաւարտութիւնը և բարբի և հաւատի ազատութիւնը , որ ամբողջութեամբ էր Իսլամի ժամանակումը , արգիւղ էին լինում նոր մարդարկին մեծամեծ հրաշքներ առնելու : Այսպիսի ամենին չունի նիւթ այլաբանութեան և առասպելաբանութեան համար : Այնպիսի ազգերը չհակացան երբէք Աստուածոց զանազանութիւն , բազմութիւն և սև : Աստուած ու՛հի բառը Երբայե-

ընն կհամարուէր մի զտրհուրելի՝ բարբարոսութիւն : Այս է անա այն նշանաւոր դործի պատճառը , որ նրանք չեն ունեցել երբէք ոչ ղիւցաբանութիւն և ոչ ղիւցալնական բանաստեղծութիւն : Յստակ և պարզ եղանակը , որով նրանք ճանաչում են Աստուծուն ամենեւին աշխարհից չըջուկուած՝ ոչ ծնող և ոչ ծնուած և ոչ ունող իւր մանը , չորս էր ձգել այն մեծամեծ զարդերը , այն բաղմաստուած բանաստեղծութիւնները , որոնց մէջ Հնդկաստանը , Պարսկաստանը և Յունաստանը վաթաթեւ են իւրեանց միտքը և որոնք կարող էին ծնիլ միայն այն ազգերի երևակայութեան մէջ , որոնք ունին ընդունակութիւն ընդարձակել Աստուծոյ , մարդկութեան և տիեզերաց սահմանները :

Եթէ ղիւցաբանութիւն ասելով խմանում ենք բաղմաստուածութիւն , ուրեմն բաղմաստուածութենից առաւել հեռացած միտքն անշուշտ Սէմեոեան միտքն է : Աբարեան գոնէ կորուսել էր , կամ ամենեւին չէր ունեցել գերբնական ղիւտի ձիրքը : Հազիւ թէ կարելի է դտանել ամենայն Մօսլաքաթներին (*) և Սլաբաշուոց հին բանաստեղծութեան ցուցակի մէջ մի կրօնական խմաստ : Այս ազգը ոչինչ զգայութիւն չունէր սուրբ ասած բանի վրայ . բայցսորա վիտարէն նա շատ կենդանի զգում էր այն ամէնը , ինչ որ պատկանում էր ներդործականութեան և մարդկութեան :

Անա պատճառը , թէ ինչո՞ւ է Մոհամմէտական վիպասանութիւնը մնացել այնչափ աղքատ Պարսկաստանից դուրս , և թէ ինչո՞ւ նորա առասպելական սկզբունքները բոլորովին ոչինչ են : Մոհամմէտի վեհանքը ինչպէս և ամենայն մեծ հիմնադիրներինը աներկբայ չըջապատած է առասպելներով . բայց այս առասպելները դառել են իբր օրինադրութիւն միմիայն Շէյհեանց մօտ , որոնց վրայ տիրապետում է պարսկական երևակայութիւնը : Շատ հեռի լինելով խալամի հիմն դառնալուց այդ առասպելները ոչ այլ ինչ են , եթէ ոչ յաւելուածոյ մնացորդներ , առաւել տանելի քան թէ տօնելի և համարեալ թէ այնպէս՝ ինչպէս այն անհաւատի գրքերի ստորին առասպելաբանութիւնը , որ եկեղեցին չընդունեց երբէք , թէ և չունէր հարկաւորութիւն ցոյց տալու այս մասին իւր խտտութիւնը : Ինչպէս , հասարակաց երեակայութիւնը չէ չըջապատել հրաշքներով այսպիսի անսովոր գոյութիւնը . ինչպէս , միթէ Մարդարէի կեանքը մանաւանդ մանկութիւնը , այս օգտակար աղբիւրը կեղծեալ

(*) Մօսլաքաթ կամ կախում ոտանաւորներ կոչուում էին այն հաստատունները , որոնք բանաստեղծական հանդիսի մէջ վարձադրութիւն էին ըստմանում և մեկամ էին տակեայ մեկնելով Գեարի դասն վրայ :

պատմութիւնների համար, չէ նիւթ դառել վիպասաններին: Ղիւրահաւան պատմաբանները ձեզ կասեն. դորօրինակ, թէ այն զիշերը երբ որ ծընու Մօհամմէտը, խոսքովի պաշտօն տարութեանցաւ զեռնաշարժութենից. մոգերի սրբազան կրակը հանդաւ. Սալի լիճը ցամաքեցաւ, Տիգրիսը դուրս եկաւ իւր ափներից և աշխարհի ամենայն կռուքերը ընկան բերանքս ի վայր: Բայց և այնպէս այս ամէնը չէ հասնում ամենեկին մինչև զերբնական և սրբազան վիպասանութեան աստիճանը, և մէկ խօսքով՝ Մօհամմէդի երախայութեան վրայի գրոյցները բացի մի քանի արատներից գեղեցիկ են և բնական: Այս պարկեշտութիւնը լաւ գընահատելու համար մենք մէջ կբերենք այս տեղ մի օրինակ, թէ Հընդկաստանը ինչպէս է տօնում իւր Հերոսների ծնունդը:

Նրբոր արարածները տեղեկանում են, թէ Բուդհան ծնում է, Հիմալայի ամենայն թռչունները վազում են Քափիկայի պաշտօն և նստում են խօսելով և թեկերը վրփրտացնելով թերրանների, պալիւտարադների, կամարների, դահլիճների և տանիքների վրայ. ընթերթած կուտում են լօթօսներով. իւր, ձէթ, մեղր, չաքար երևում են ամենայն օր առատութեամբ. թմբուկները, սընդները, քնարները և ամենայն տեսակ նուագարանները հնչում են ինքնիրանց քաղցրանուագ ձայներ առանց երաժիշտների: Աստուածները և ճգնաւորները վազում են առաջ՝ Բուդհին առաջնորդելու համար: Բուդհան վէր է գալիս հարկւր միլիոն աստուածներով ուղեւորուած. նրա վէր գալու բոլորին հաղարաւոր դաւաճներ վառուում են հրաշալի լուսով, որ նսեմացնում է աստուածների լոյսը: Ո՛չ մի արարած չէ զգում ահ ու դող. ամենայն արարած զգում է անվախճան բարօրութիւն և ունենում է միայն զօրութեան և քնքուշ մասմունքների: Հարիւր միլիոն աստուածներ ձեռներով, ուսերով և գլխով պահում են և սասնում են Բուդհի կառքը: Հարիւր հազար երդողներ և երաժիշտներ առաջ ու ետ և աջ ու ձախ երգում են Բուդհի գովասանքները: Այն բոլորները, որ նա դուրս է գալիս իւր մօր արքանիցը, ամէն ծաղիկները բաց են անում իւրեանց կոկոնը, մատաղ ծառերը բաժրանում են զեանից և բաց անում իւրեանց ծաղիկները. անուշահոտ ջրերը վազում են ամէն կողմից: Հիմալայի կողմից մատաղ առիւծները վազում են ուրախ ուրախ գէպի Քափիկա քաղաքը և զններումը կանգնում, ոչովին մնաս չտալով: Հինգ հարիւր ձերմակ մատաղ վոլեր իւրեանց կնճիթներով լիզում են թագաւորի Բուդհի հօր տոնները. աստուածների երեխայքը մէջքը կամարներով դարդարած երևում են կանանց դասումը դէս ու դէն մանդալով. կնանիքը գրեթէ

մերկանդամ երևում են պար զալով օդումը . աստուածների տառը հագար կոչս աջկերք սիրամարդի պոչից հովահարները ձեռներին , երևում են երկնքումը կանգնած . մեռելներին մոխրով լիքը հաղարտոր սափորները երևում են շուռ դալով Քափիլայ մայրաքաղաքի չորս կողմովը . աստուածների հարիւր հաղար աղջկերք խեցուց շինած զաղարտփողները , թմուկները վղերից կախած , երևում են կանգնած անշարժ . ամենայն հոգիները զաղարեցնում են իրանց շուռը . ամենայն գետերը և աղբիւրները կանգնում են , արեգակը , լուսինը , աստղերը զաղարեցնում են իւրեանց շրջանը : Մի լոյս հարիւր հաղար գոյներով հողու և մարմնու մէջ երջանկութիւն պատճառելով , տարածուում է ամենայն տեղից : Արակը ալ ևս չէ այրում : Դահլիճների , պալատների թերրանների , կամարների դռները երևում են մարդարկաներով և թանգաղին քարերով շարած : Ագուաները , անդղները , զայերը , չաղիւղները լուեցնում են իւրեանց ձայները , ամենայն տեղ լսուում է միայն քաղցր և ախորժ ձայն : Անտառների բոլոր աստուածները իւրեանց մարմինների կէսը դուրս բերելով տերեւների միջից , երևում են անշարժ և կոբացած : Մեծ և փոքր հովանոցներ բացուում են ամենայն կողմից օդի մէջ : Թաղուհին այնուհետեւ առաջ է գալի լուսինեան այգումը . մի ծառ ցածրանում է և զլուխ է աալի նրան . թաղուհին չօչափում է մի ճիւղ ներանից և մտիկ տալով դէպի երկինքը շորհակալութեամբ , մի բառ յօրանջում է և մնում է անշարժ : Բուդհան աստուկ շաալով անց է կենում նորա աջու կողմից , ճչինչ վեառ չաալով նրան . մի սալիաակ լօթոս դուրս է գալի գետնից և բացուում է նորան ընդունելու համար . մի հովանոց վայր է դալի երկնքից նրան ծածկելու և աաք ու ցուրտ ջրերի գետերը վազում են նրան լուանալու համար , և այլն :

Պիտի շարունակութի :

Печатать позволяется, г. Тифлисъ. 30го Мая 1860 года.

Цензоръ Н. Капмазовъ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻԱՆԵԱՆՅ :

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՄԵՂՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ անուանեալ Լրագրի ներկայ տարւոյ Մայիսի 21 ին մէջ տպագրուած աղղային յօդուածի վրայ մի քանի խորհրդածութիւնք :

Ամոյս 22 ին Հոգեգալստեան կիրակի առաւօտը, սուրբ պատարագին ներկայ գտնուելուց յետոյ տուն դարձայ և այգւոյս մէջ զբօսնելով զուարճանում էի բնութեան գեղեցիկ տեսարաններովը: Արդէն հոգիս զմայլած էր նոյն աւուր եկեղեցւոյ խորհրդական երգերովը, Հոգւոյն սրբոյ վերնատունը իջման հրաշալի պատմութեամբը և նոյն օրը կարդացած հոգեշարժ արթիւններովը: Բնութիւնն անգամ գրեթէ, զուարճութեամբ տօնակից էր լինում մեզ հետ այն հրաշալի աւուրը: Օրն էր պարզ և հով, Կուր գետը իւր սովորութեան հակառակ հակայաքայլ անցնում էր դարիւ դարիւ, հանդիպակալ լեռները և դաշտերը ծածանում էին կանանչադարձ և ծաղկաթիթ տեսիլքներով, շրջակայ այգիներից գալիս էին Թիֆլիզոյ զբօսասէր ժողովուրդոց երգերի և նուագարանների ձայները, կրօնասէր ժողովուրդը մանաւանդ կանայք շատերը բոբիկ ոտով արդէն խումբախումք յետ էին դառնում Թեւեթի և Ծիրանաւորի ուխտատեղերից, ուր գնացել էին կէս դիշերից սկսած:

Ուրախառիթ էր նմանապէս իմ տխուր սրտին, որ այն օրը Սօլօլակի ջրի հերթը իմն լինելով՝ պարզորակ առուն զըջ-զջալով անց էր կենում ծառերի և ծաղիկների տակից, ծաղկանց Թադուհի վարդը այնքան շատ էր բացուել, որ իւր անուշ հոտովը բոլոր այգին լքցրել էր: Այսպիսի հոգեկան և տեսանելի խնդառիթ առարկաներով միտքս վերացած, ես ինձ եղեմական դրախտի մէջ էի կարծում, բայց վայ ինձ, որ Հայի ճրագը մինչև 'ի լոյս վառուել է, որ իմը վառուի, որ Հայի հրճուանքը երկարատե է եղել, որ իմը լինի. հէնց զիտեհաս, Հայը տոեղծած է լացի և սղի համար: Ես այն օրը սպասում էի մի քանի բարեկամների այցելութեան և միտս դրել էի մի լաւ ուրախութիւն առնել երգերով և բերկրական զրոյցներով: Բայց ընդ հակառակը պատահեցաւ, ասած է «խորհուրդ մարդկան, կամք Աստուծոյ.» յանկարծ տուին ինձ շարաթ աւուր Մեղու Հայաստանի լրագիրը:

Ես օրագիրը և լրագիրը կարդալը շատ եմ սիրում և ձեռս հասածին պէս անյադաբար կարդում եմ, բայց այս անգամ մի նախազգացողութեամբ դէն դրի լրագիրը և իմ առաջուայ ղեօսանքներովը և մտածականներովը զուարճանում էի: Լրագիրը բերողը ինձ ասաց, այս համարումը բաւական ազգային տեղեկութիւնք կան: Այս բառերը լսելից յետոյ, թէ երևակայական կախաղանեայ պարտէղի մէջ ևս լինէի, անկարելի էր, որ չկարդայի այդ ազգային տեղեկութիւնքը: Աերառայ լրագիրը, նստայ քաղցրահոտ փշատի ծառի շուաքի տակը և սկսեցի կարդալ և մատիտը (կարանդաշը) գրպանիցս հանելով, ձեռս առայ, որ իմ սովորական դիտողութիւններս նըշանակեմ: Ահա կարդացած ազգային լուրերս: Երկու քահանայ Սրբազան Կաթողիկոսից խաչ են ստացել. նշանակեցի Աստուած բարի վայելումը տայ: Յետոյ, Թիֆլիզումը մի Հայի տուն կայծակը խփել է, բայց ոչինչ մնաս չէ տուել: Եւ փառք Աստուծոյ, Յետոյ, Դուլավէր գեղի մէջ երկու Հայ մարդ իրար հետ կռուել են, մինը միւսին խանչալով վիրաւորել և փախել է, գլուխներն մեծ քարն են տուել: Յետոյ, Բօրչալուի և Ղաղախի կողմերը երաշտութիւն է եղել, Հաղբատայ սուրբ նշանը տալել թափօր են տուել, իսկոյն առատ անձրև է եկել և շարունակ գալիս է: Գոհութիւն Աստուծոյ, թեղ ամաչեն հրաշքներին չհաւատացողները: Յետոյ՝ այդ յետոն է բանը: Պարոն Սկայորդին Մոսկովից ուղարկում է լրագրի խմբագրին զանազան ազգային տեղեկութիւններ, որոց զլսաւորը թարգմանել է Ռուսաց Հիւսիսային Մեղու անուանեալ լրագրից. նա գրում է Կաթողիկ և Պրօտեստանդ Միսիօներների յառաջադիմութիւնքը Անատոլուի մէջ, որոնք իբր թէ իրանց աղանդը տարածել են այն տեղի Հայերի մէջ. յանուանէ ցոյց է տալի, թէ ո՞ր քաղաքումը, ո՞րքան Հայ Կաթողիկ կամ Պրօտեստանդ են դառել. այս պատճառն էլ ասում է, մեր խնդուսէր հոգևորականաց գայթակղեցուցիչ ընթացքն է և նրանց անդադար հակառակութիւնքը ժողովրդականաց հետ և այլն:

Այս յօդուածը կարդալիս, հէնց իմանաս, մի սառը ջուր ածեն գլխիս. բոլոր բերկրական մտածմունքներս ոչնչացան և մի թանձր մառախուղ պատեց սրտիս վրայ, գլուխս կըռայրած տրտում և տխուր սկսայ ման գալ այգւոյ ճեմեւեաց

մէջ, մտածելով այս բօլթաբեր լուրի վրայ, բաւական մտածելից յետոյ, արդէն արեգական ջերմութիւնը սկսեց թափանցել և ես ստիպուեցայ գնալ տուն: Բայ սենեակս, առայ թուղթ ու գրիչը ձեռս և սկսայ գրել իմ խորհրդածութիւններս այս նիւթիս վրայ հետագայ կարգաւ:

Առաջին՝ ես դարմացայ, թէ Մեղուի խմբագրիչը ինչ սառն աչքով է մտիկ տուել այս նամակին և այնպէս է տպել, ինչպէս տպում է ձիարշաւների և այլ մասնաւոր անցքերի պատմութիւնը առանց գոնէ մասնաւոր դիտողութեան: Չգիտեմ, Ռուսաց լրագրի թղթակիցը ինչ դիտաւորութեամբ գրել է այդ լուրը, և ինչպէս կարծում եմ զօններ աւելացնելով, որովհետեւ այդ պարոնը գիտելով, որ Տրապիզոն մեզանից դնացող եկող շատ կան, վասնորոյ այնտեղի կրօնաւորների թիւը խիստ քիչ է գրել, այսինքն տասնուհինգ տուն Պրօտեստանդացեալ, իսկ միւս՝ քաղաքներումը, որոնք Ճանապարհների վրայ չլինելով մեզանից երթեւեկ հազիւ կլինի, ինչքան սիրտը ուզել է, այնքան է գրել: Զորօրէնակ Մուշ քաղաքումը ասում է երեք հարիւր տուն Պրօտեստանդ են դառել և երկու հարիւր յիսուն տուն Աթոլիկ: Արդէն մեզ յայտնի է, որ Մուշ քաղաքի մէջ չորս հարիւր տուն Հայ կայ. այս չորս հարիւր տունը եթէ բոլորն ևս կրօնաւոր լինէին, տակաւին հինգ հարիւր թիւը չէր բաղկացնել. ուր մնաց, որ նա չէ ասում բոլորը. ուրեմն բուն Հայ մնացածներ ևս կան. և թէ ինչ տեղից ու ինչ մարզով է աւելացրել այդ դումարը, չգիտեմ. այսպէս պէտք է խմանալ միւս քաղաքների կրօնաւորների մասին:

Երկրորդ՝ չգիտեմ, Հիւսիսային Մեղուի թղթակիցը կամ Պ. Սկայորդին ինչ տեղից են վեր առել, որ ասում են, կրօնաւորութեան պատճառը հոգեւորականք են: Ռուսաց լրագրի թղթակիցը մի քիչ առաջ գրում է, որ Պրօտեստանդ և Աթոլիկ քարոզիչքը Ամասիայի, Մարտիանի, Թօլմաթի, Խարբուղի, (պիտի ասէ Խարբերդ) Ախսարիոյ և այլ քաղաքաց մէջ ձրիավարժ ուսումնարաններ են հաստատել Աստուածաշունչ և օտար լեզուներ սորվացնելոյ համար, նրանք աշխատում են իրանց հետեւողների գլխահարկը թեթեւացնելու, նրանք ձրիաբար տեղ են տալի հիւանդներին, նրանք չքաւորներին տալիս են դրամ, դիրք և

այլ հարկաւոր իւրք : Այժմ ինչպէս որոշենք , այս պատ-
ճառներից որը աւելի ազդեցութիւն ունի ազէտ և աղքատ
ժողովրդեան վրայ , կարծեմ վերջինք . և ինչպէս են հաւա-
տում հրօնափոխները կամ Պ . Սկայորդին , որ օտար ազգի
քարոզիչքը կարողանան թեթևացնել իրանց կրօնին հետև-
ողների գլխահարկը (խարաջը) : Մինչև այս օրս Օսմանեան
տէրութիւնը իրա հպատակ ազգերի մէջ հարկապահանջու-
թեան մասին ոչինչ զանազանութիւն արած չէ և կարելի
չէ որ անէ : Զգիտեմ ինչ տեղից է մտել մի քանի անձանց
մէջ այս կորստական սկզբունքը , որ ամենայն ձախող դիպուա-
ծոց պատճառ դնում են հոգևորականքը : Պարոններ , օտար
ազգերը արատաւորելով մեր հոգևորականների անունները , ի-
րանց ներքին դիտաւորութիւնը ունին , մենք ևս ինչո՞ւ չը-
հասկանալով նրանց դիտաւորութիւնը , կրնում ենք նրանց
խօսքերը : Օտարադպիք լաւ գիտեն , որ մեր քաղաքական
կեանքը բարձուելից յետոյ հոգևորականք մեծ ազդեցութիւն
են ունեցել ժողովրդեան կրօնքը և ազգայնութիւնը պահպա-
նելու մասին , նրանք այս երկպառակութիւնը ձգելով և ժողո-
վուրդը հոգևորականներից հովացնելով , իրանց նպատակն ու-
նին , մենք ինչո՞ւ պէտք է ուրիշների ձայնին արձագանք դառ-
նանք . կարգացէ՛ք լուրջանչիւր ազգի պատմութիւնը և ցոյց
տուէ՛ք ինձ , թէ որ ազգի հոգևորականք միանգամայն սուրբ
և առաքինի են եղել և միայն մեր ազգինը խռովասէր ,
փառասէր և այլն . իմ կարծիքով ազգ ասածդ նմանում է
մի մեծ գերդաստանի . այս գերդաստանի անդամքը բաժանել
են իրանց մէջ այս տան կառաւարութեան գործերը . մինը
նշանակուել է հոգևորական , երկրորդը երկրագործ , երրորդը
վաճառական և այլն . բայց չգիտեմ այդ տան մէջ , եթէ
գող մօտի կամ կրակ (հրդեհ) պատահի , նրա անդամները
սառն սրտով մօտիկ կտան իրանց կայքը յափշտակելու կամ
կրակին կերակուր դառնալու , նրանց պաշտպանութիւնը մէկս
մէկու վերայ գցելով , թէ այդ իմ գործս չէ , նորանն է .
չէ՞ որ բոլորն 'ի միասին մեծ և փոքր , հոգևորական և աշ-
խարհական ամենայն հնարք գործ կընեն իրանց սեպհակա-
նութիւնը պաշտպանելու համար : Այժմ ինչո՞քն է , որ մեր
հաղարաւոր տարուայ սեպհականութիւնները ձեռքից գը-
նալիս մենք փոխանակ 'ի միասին կրակը հանգցնելու , գողե-

րին դէմ կենալու իրարու հետ պատերազմներ ենք բացանում : Այդպիսով տուն չի պահուիլ բարեկամք , արիք այդ կորստական ճանապարհից յետ կենանք , մեր հիւանդ ոչխարը օտարի առողջ դազանից լաւ համարենք . դուք լաւ իմացէք , որ Փրօբականդայի և Ամիրիկայի միսիօներները ևս մարդիք են . այսօր նրանք իրանց նպատակին հասնելու համար գառան զգեստ են հագել , բայց գայլեր են : Ի պտոյ նոցա ծանիջեք զնոսա , : Բարի մարդը սէր և միաբանութիւն կը սերմանէ և ոչ երկպառակութիւն , կազ և կռիւ . նրանք իրանց նպատակին հասնելու համար այսօր հոգեւորականներից կհովացնեն ժողովուրդը , վաղը հայրենի եկեղեցուցը , միւսօրը իւր . կրօնքից և այն ժամանակը վայ մեզ , մնաս բարով , կասենք , Հայ անուն և ազգութիւն : Պարոններ , մի անդամ դարձուցէք ձեր աչքը դէպ 'ի Հայոց ազգի աղետալի պատմութիւնը և կոտանէք , թէ ինչե՞ր չեն արել մեր հոգեւորականքը հեթանոսութեան , մահմետականութեան նաև քրիստոնէայ ազգաց Ֆանատիկութեանը դէմ , Հայոց ազգի կրօնը և ազգութիւնը պահպանելու համար . այժմ ևս ինչքան ձեռքներիցը կգայ , դրով և բանիւ կջանան իրանց ազգը և եկեղեցին պահպանելու . բայց դիցուք թէ , նրանց կարողութիւնը դորանից աւելի չի հասնիլ . դուք փոխանակ նրանց վրայ յարձակուելու , ելէք ասպարէզ . իբրև հոգեւորական անձինք նոքա իրանց հոգեկան ղէնքն են բանեցնում , իսկ դուք իբրև քաղաքագէտ անձինք , ինչի՞ այդ խաբեբայ քարոզիչների քաղաքական նպատակները չէք յայտնում ժողովրդեանը և չէք հասկացնում , թէ ձուկ բռնողը ձուկը ջրից ազատելու համար չի հոգալ՝ նա իւր փորի և իւր քրտակի հոգն ունի : Ի՞նչի չէք հասկանում , թէ Հռովմայ ապականութեան մէջ մինչև վիզը թաղուած հոգեւորականքը և Ամիրիկայի կեղծաւոր քարոզիչքը , ոչ թէ մեր հոգեւոյն փրկութեան հոգան ունին , այլ իրանց կողմը զօրացնելու և մի բաղմադարեան ազդ աշխարհքից ջնջելու կաշխատին : Թող Հռովմը աղաղակէ . արտաքոյ եկեղեցւոյն Հռովմայ չի փրկութիւն , : Թող Պրօտեստանտները աղաղակեն . Հայք նիւթապաշտք են , կռապաշտք են և փրկութեան անարժան և այլն , : Հայոց եկեղեցին իսկզբանէ անտի տիրական լռութեամբ միայն իւր եկեղեցին պաշտպանելու կջանայ , ուրիշ

քրիստոնէաներին ոչ դժուարն կուղարկէ և ոչ հերձուածող կասէ, այլ ընդ հակառակն աղօթում է նրանց համար, վասն ամենայն անձանց քրիստոնէից և տանց հաւատացեցող զտէր աղաչեսցուք, և ոչ միայն նրանց համար աղօթում է, այլ և նրանց աղօթքը բարեխօս է բռնում: Յարեւելից մինչև ՚ի մոլոտս արևու, ուր և կարգան զանուն տեառն սրբութեամբ, Տէր աղօթիւք նոցա և բարեխօսութեամբ մեզ ողորմեսցի, : Հայոց եկեղեցւոյ զէնքը սէրն և առ Աստուած ապաւինութիւնն է եղել մինչև ցայժմ: Ինչի՞ այս զէնքը չենք համեմատում Հռովայ և Ամիրիկայի քարոզչաց զէնքերի հետ և տեսնում, թէ ո՞րն է քրիստոնէական և ո՞րն է բարբարոսական: Բաց ՚ի վերոյդրեալ քարոզիչներից մեր մէջը գուցէ գտնուին մարդիք, որ մեր հոգեւորականաց վրայ բարուրանքներ են բարդում նոցա նպատակին դործակից լինելու համար: Բայց շատերը, խիստ շատերը միամիտաբար այն իմաստուն կարծուածների խօսքերն են կրկնում: Մենք, սենեկի մէջ թուր շողացնողներս կամ մեր սրով թշնա մեաց փոխարէն մեր անձը և մեր ընտանիքը վերաւորողներս, այս սկզբունքի կորստական լինիլը հասկացողքս և ազգի դոյուլութիւնը պահպանելու համար հոգացողքս ինչո՞ւ ենք լուռ կացիլ: Ինչի՞ չենք բանիւ և դրով հրատարակում, թէ ո՞ւր է մտիկ տալի այս կորստական սկզբունքի վախճանը: Ես իմ ճառերի մէկի մէջ գրել էի, « եթէ մին մարդու մի հայրենի ժառանգութիւնը խլելու լինին՝ աղաղակ կբանայ, վէճեր կյարուցանէ, բողբոջներ կանէ և ոչինչ բանի չի խնայիլ իւր հայրենի ժառանգութիւնը ձեռքից չհանելու»: Պարոններ, ահա տեսնում էք Աթոյեանքը և Պրօտեստանդները մեր դարաւոր կայքը մեր արիւնով և շատ արիւնով ստացած և պահպանած ժառանգութիւնը խլում են, մեք մեր սեպհականութիւնը պահպանելու հոգսը ի՞նչի ենք իրար վրայ գըցում: Ո՞վ է խլել մեզանից մեր սեպհականութիւնը պահպանելու իրաւունքը, ինչի՞ ենք սպասում լոյսի այն տեղից, որ տեղից (ըստ կարծեաց ումանց) յոյս չկայ:

Երբորդ՝ մտիկ տալով Հայոց ազգի պատմաբանական կեանքին, ես նմանացնում եմ նրան մի այնպիսի գերդաստանի, որ մի ժամանակ ունեցել է զօրութիւն, հարստութիւն, իշխանութիւն, թագ, գաւազան և լայնածաւալ աշխարհք, բայց ոխերիւմ բաղդը կամ դարանագործ թշնամիք խլել են նո-

բանից ամեն ունեցածը . նրա համար մնացել է միայն մի տուն , հասկացէք եկեղեցին . այս տան մէջ նա բնակուել է հազար ութն հարիւր տարի . նա չունի աչք ուրիշների մեծութեան , հարստութեան և այլ փառքերին . նա բաւական է իրա վիճակովը , նա այն տան մէջ գտնոււմ է իրան հոգեկան մխիթարութիւնը , նա այն տան մէջ լսում է միշտ երկնային քաջալերութիւնը , նա այն տան իւրաքանչիւր քարը նուիրական է համարում իրա համար : Այժմ Պապականները և Պրոտեստանդները աշխատում են այդ տունը , Հայերի այդ միակ ապաստանարանը խլել նորանից և նորան ասում են , « Գնա՛ օտարի տան մէջ մի քունջ դախ , և այն տեղ բնակէ՛ . մենք այս տունը հիմքից պիտի քանդենք , » : Եթէ սոցա անխիղճ գործողութեան վըպ բողոք լինի , ոչ թէ քրիստոնէից , ոչ թէ լուսաւորեալ ազգաց , այլ դէպի արիւնարբու բարբարոսների ատեանը , արդեօք դուրս կուգայ մի այնպիսի իրաւաբան , որ արդարացնէ նրանց գործքը . ոչ բնաւ . ուրեմն ինչի՞ պիտի չճանանչենք դրանց չար նպատակը , ինչի՞ պիտի չէ հասկացնենք մեր միամիտ եղբարցը , որ դրանց դիտաւորութիւնը ոչ թէ աւետարան քարոզելն է , այլ մի հին ազգ , որի կեանքը մեծ նշանակութիւն ունի , աշխարհից բառնալն է . եթէ աւետարան քարոզողներ են դոքա , թող երթան հեթանոսաց , մահմետականաց և Հրէից մէջ . ի՞նչ են ընկել այս խեղճ ազգի ետնէն : Այդ անխիղճ քարոզիչների համար է գրեթէ մեր փրկչի ստածը . « Վայ՛ ձեզ դպրաց և Փարիսեցւոց կեղծաւորաց , զի յածիք ընդ ծով և ընդ ցամաք առնել եկամուտ մի և յորժամ լինիցի , առնէք զնա որդի գեհենի կըրկին ևս քան զձեզ (Մատթ ԻԳ. ԿՅ :) Այդ քարոզիչները Հռովմից և Սմիրնայից մեծամեծ գանձեր են ստանում , իբրեւ թէ անհաւատներին հաւատի բերելու համար և տարեց տարի իրանց կառաւարութեանը հաշիւ են տալի , թէ որքան անհաւատներ ճշմարտութեան հետեւող շինեցին , այդ հաշիւի մէջ և մեր Հայերը 'ի հարկէ մինը հարիւր նշանակելով : Այժմ դասեցէք , իրաւունք է մի ազգի որդիքը , որ ամէնից առաջ գրկեց աւետարանի ճշմարտութիւնը , որ այն ճշմարտութիւնը պահպանելու համար արեան հեղեղներ թափեց , դասել անհաւատների կարգումը : Այս քրիստո-

նէի և ճշմարտութեան քարոզչի գործ է արդեօք, թէ խո-
րամանկ քաղաքագիտի և օգտածարաւ թշնամոյ: Հայեր,
Հայեր, թողէք, որ զբանց ուսումը, զբանց զբամը, զբ-
րանց խոստացած օգնութիւնը 'ի կորուստ լինի իրանց հետ:
Դուք այն հայրերի որդիքն էք, որոնք Շապուհների, Յազ-
կերաների, Լանկթամուրների, Շահապասանների և այլ ան-
թիւ բռնաւորների ժամանակը ձեր կրօնքը չբոխեցիք ժա-
մանակաւոր դիւրութեան հետ, թէ և հրապուրողներ շատ
էլան. այժմ այս լուսաւորեալ դարուս մէջ երբ ամենայն
տեղ դադարած է կրօնից դէմ յայտնի բռնաւորութիւնը, ին-
չի՞ այսչափ թուլացել էք ձեր կրօնքը պահպանելու առա-
քինութիւնից: Դուք ի՞նչպէս էք յանձն առնում ձեր ա-
նունը անհաւատների, ցուցակումս գրել տալու. գիտեմ պի-
տի ասէք, մի քանիսի բերանից լսել եմ. «մենք սրտանց
չենք ընդունում նրանց կրօնը, մենք խեղճ մարդիք ենք,
մենք կստանանք նրանց փողը, մեր որդիքը ձրիաբար կսովո-
րին նրանց ուսումնարաններումը, մենք կխաբենք նրանց,
ոլբան ժամանակ հարկաւոր է և յետոյ կրկին կվերադառ-
նանք մեր սրտանց սիրած եկեղեցին», : Պարոններ, զիցուք
թէ այդ ասածներդ ճշմարիտ լինի, բայց կը վայել է արդ-
եօք Հայ մարդուն այդ խաբէական ճանապարհը, մանաւանդ
որ, երբ մի անգամ մուլար կարծիքները մոտեն մարդու ևս
առաւել մատաղ մանկանց զըլխը, հնար կայ արդեօք կրո-
նին դուրս հանելու. Հայեր, եթէ կամենում էք մի հին և
նշանաւոր ազգի դոյութիւնը պահպանել, միայն ճարն է միա-
նալ մեր հոգեւորականների հետ, չհաւատալ օտարների և
օտարամիտների քսութեանցը, զրկել անլոյծ սիրով մեր սուրբ
կաթողիկէ և առքեղական եկեղեցին իրա ճշմարիտ դաւա-
նութեամբը և իրա խորհրդական ծէսերովը և արարողու-
թիւններովը. մինչև մեր վերջին կեանքը չբաժանուել նրանից.
նրա իւրաքանչիւր քարը նուիրական և անձեռնմխելի հա-
մարել և ահա՛ այն ժամանակը կարող ենք ասել, որ ճշմա-
րիտ Հայ ենք և սուրբ Լուսաւորչի որդիք և թոռուկք. «Որ
ունիցի ականջս լսելոյ լուիցէ», : Եթէ այս ծանր նիւթիս վե-
րայ ուրիշ խորհրդածութիւն անողներ չլինին և ես մի փո-
քըս զգաղանքից թեթեւանամ, կրկին կսկսեմ իմ քարոզները.
«Որ անօրինեւոյն է, անօրինեսցի և որ արդարանալոյն է,
արդարացի», : Մնաք բարով:

Ճշմարիտ Հայերի բարեկամ Թ. ԿԱՐՆԵՆԱՆՅԱՆ: